

Safet Bandžović

KONCEPCIJE SRPSKOG KULTURNOG KLUBA O PREUREĐENJU JUGOSLAVIJE (1937.-1941.)

Oštre stranačke borbe, nacionalna trvenja, strah od raskola i početak nagodbi srpske i hrvatske strane u predvečerje Drugog svjetskog rata oko teritorijalno-administrativne reorganizacije Kraljevine Jugoslavije inicirali su 15. januara 1937. pod uticajem vodećih intelektualnih, naučnih i poslovnih srpskih krugova, pripadnika različitih političkih stranaka i ubjedenja, osnivanje Srpskog kulturnog kluba (SKK) radi odbrane "ugroženih interesa srpskog naroda" i novog preuređenja Jugoslavije, gdje bi Srbi imali još dominantniju ulogu.¹ Zadatak ovog kluba zvanično je bio da "radi na negovanju srpske kulture u okviru jugoslovenstva, sa strogim isključenjem dnevne i partijske politike", jer je, kao što se govori na drugom mjestu: "srpska kultura jedna vrednost koja se uzdiže iznad stranačkih razlika". Upadljivo dokazivanje da kultura i politika ne moraju biti i nisu u bliskom srodstvu, upućivalo je na zaključak da ono čime će se SKK baviti ne treba smatrati politikom ni kada je bilo očito da to nije kultura.² Uloga SKK prestala je da bude prije svega kulturna i postala primarno politička, pa je otud sanio formalno i dalje bio Srpski kulturni klub, a u biti zapravo Srpski politički klub, s ambicijom da bude politička savjest srpstva.³ Klub je manje brinuo o neovisnosti Jugoslavije i njenoj teritorijalnoj ugroženosti od agresije susjednih fašističkih država, a mnogo više o velikosrpskim pretenzijama srpskih građanskih krugova.⁴

Obzirom da je jugoslavenska državna zajednica izvorno nastala voljom spoljnih međunarodnih činilaca, održavana je prostom diktaturom, pa je njen tragični vijek trajanja unaprijed bio odlučan.⁵ Kraljevina SHS je već u trenutku

¹ Upor. B. Petranović - M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost* (u daljem tekstu: *Jugoslovenski federalizam*), tom I, Beograd 1987, 568; B. Petranović - M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991, 259-260.

² B. Milošević, *Prvih deset godina 1987-1997*, Beograd 1997, 41.

³ Lj. Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beogr 15 - 1965, 249.

⁴ J. Marjanović, *Dražo Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb 1979, 19.

⁵ V. Cvetković, *Srpstvo, jugoslovenstvo i Jugoslavija*, "Republika", br. 204-205, Beograd 1-31. januar 1999.

rađanja, nastala na graničnom području velikih civilizacija - hrišćanske i islamske, i imperija - turske i austrougarske, bila opterećena teškim hipotekama, sa mnogo slutnji i nepoznanica koje će se već od njenog stvaranja postepeno otkrivati i postati izazov njenom smislenom postojanju.⁶ Lista "neprijatelja režima" bila je duga i iscrpna.⁷ Srbi su je shvatali produžetkom svoje ranije države ("*Srbija i njena Jugoslavija*"), dok se zahtjevi drugih naroda nisu uočavali kao nacionalni, već kao opozicioni. Etničke skupine su nazivane plemenima, što su u tadašnjoj konstelaciji nacija odista i bile, pošto ih narodima ("*peuples*") Evropa nije smatrala, jer je u njima vidjela narodiće ("*peuplades*"). Poput Engleza koji su u pojmu "*britanstva*" vidjeli širi pojam od "*englestva*", i Srbi su u "*jugoslavenstvu*" vidjeli širi pojam "*srpstva*".⁸ "Svi nacionalizmi, pisao je Karlo Sforca, imaju dvije fiksne ideje koje se prividno isključuju: maniju veličine i maniju gonjenja".⁹ Nacionalno pitanje je bilo najznačajniji problem odnosa unutar države. Bit ovog pitanja bio je sukob između pobornika nekoliko antagonističkih nacionalnih ideologija, koje su dolazile do izražaja u sporovima oko uređenja nove države. Pobornici uuitarizma i velikosrpske verzije Jugoslavije suprostavljali su se predstavnicima nesrpskih nacionalnih pokreta koji su tražili federativno (ili konfederalno) državno uređenje.¹⁰

Srpska politika je do 1918. istrajavala u geostrateškim razmišljanjima vezanim za pravac sjever-jug. Nakon Prvog svjetskog rata ta politika se okreće u smjeru istok-zapad. Novu državu je, prije svega, određivao odnos između dva najbrojnija njena naroda, Srba i Hrvata. U tom smislu je i prostor njenog juga ostao zapušten, ostavljen. Tu su brojni gradovi izgubili svoju funkciju nekada velikih trgovačkih centara. To je ujedno i prostor koji se i komunikacijski ne povezuje jer država zato nema para niti interesa.

Diktatura kralja Aleksandra zavedena 1929. se temeljila na dvije iluzije: na prvoj da je decenija života u novonastaloj državi bila dovoljno dug period nakon kojeg se moglo prići oživotvorenju nove državne ideologije i drugoj da se ljudska svijest može izmijeniti primjenom administrativnih mjera u kratkim i ograničenim rokovima.¹¹ Ovom diktaturom bila je uspostavljena *država bez prošlosti*, bez razlike u religijama, jezicima i stepenu kulturnog razvitka. Povodeći se za Nikolom Pašićem, koji je olahko prihvatao da su "*religije stvar tradicije pridošle spolja*", kralj Aleksandar I Karadorđević je otišao korak dalje uzimajući i *historijsko nasljeđe* kao stvar tradicije, misleći da će većina, neobra-

⁶ Đ. Kovačević, *Jugoslavija: osvajanje ili gubitak istorije*, u Zbornik: *Raspad Jugoslavije - produžetak ili kraj agonije*, Beograd 1992, 20.

⁷ N. Šehić, *Četništvo i slične nacionalističke organizacije u borbi protiv radničkog pokreta i KPJ u razdoblju između dva rata*, Prilozi, br. 5, Sarajevo 1969, 27-29.

⁸ M. Jovanović, *Srbi u raspadu Jugoslavije 1992-1993*, Beograd 1993, 18.

⁹ Cit. prema: L. Perović, *Ljudi, događaji i knjige*, Beograd 2000, 46.

¹⁰ I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1995, 174.

¹¹ Lj. Dimić, *Država, integralno jugoslovenstvo i kultura*, Književnost, br. 1-3, Beograd 1994, 207.

zovana i nepismena, integrirana u jugoslavenstvo, državu discipline i općeg reda, nakon haosa u parlamentarnoj državi, prihvatiti bez otpora kao svoju.¹² Podjelom zemlje na banovine 1929. bile su tendenciozno razbijene historijske cjeline, tobože obrazovanih u ime racionalnih, saobraćajnih, ekonomskih i upravnih rješenja, zapravo sa namjerom da se u najvećem broju banovina osigura većina srpskog stanovništva.¹³ Primjenom *Zakona o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja* kraljevski režim je na tom stepenu definirao fizionomiju i dosegao krajnju tačku svojih idejno-političkih mogućnosti. Zvanično proglašeno "apsolutno načelo: jedan narod i jedno nacionalno osećanje" izlazilo je iz okvira date historijske objektivnosti, pa se već zato i politika obilježena tim principima, bez obzira na neiskazane namjere njenih glavih protagonista, lišavala realnog prostora i perspektive u jugoslavenskom nacionalnom pluralizmu.¹⁴ Na području cijele Bosne i Hercegovine i prije i poslije 1929. godine restriktivne mjere državnog aparata i presije prorežimskih formacija uperene prevashodno protiv opozicije po pravilu su primjenjivane učestalije i rogoroznije nego u većini drugih dijelova zemlje.¹⁵

Najoštrija antibošnjačka mjera Aleksandrove diktature bila je razbijanje Bosne i Hercegovine. Ključna ličnost u operaciji komadanja BiH putem novoustrojenih banovina bio je Milan Srškić, vođa bosanskih radikala, koji je kritizirao svoju stranku zbog navodne mekoće prema "Turcima". On se zalagao "da Bosna i Hercegovina, kao pokrajinska individualnost i kao geografski pojam, treba za navijek da nestane".¹⁶ "Srpska osveta" za "tursku zulume" ušla je u BiH nakon 1918. sa politikom nacionalnog i državnog jedinstva i pokazala je bosansko srpsko lice i naličje Garašaninove doktrine srpskog velikodržavlja.¹⁷ Podjelom bosanskohercegovačkog teritorija na Vrbasku, Primorsku, Drinsku i Zetsku banovinu, bilo je postignuto da Bošnjaci nisu imali većinu ni u jednoj od njih. To je bio i glavni politički cilj ovakve podjele.¹⁸ Bošnjaci su uvidali da ovakvim razgraničenjem novih teritorijalno-upravnih jedinica gube kompaktnost u bosan-

¹² M. Jovanović, *Srbi u raspadu Jugoslavije 1992-1993*, 16.

¹³ "Službene novine", br. 234, Beograd 4. oktobar 1929; B. Petranović, *Jugoslovenska iskustva srpske nacionalne integracije* (u daljem tekstu: *Jugoslovenska iskustva*), Beograd 1993, 39.

¹⁴ Upor. N. Šarac, *Promjena naziva i podjela na banovine jugoslovenske monarhije 1929. godine*, Prilozi, br. 10/2, Sarajevo 1974, 328; T. Išek, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*, Sarajevo 1981, 316-317.

¹⁵ N. Šarac, *Politički život u Sarajevu između dva svjetska rata 1918-1941*, u Zbornik: *Prilozi historiji Sarajeva*, Sarajevo 1997, 340.

¹⁶ A. Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo 1977, 415.

¹⁷ E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontraverzama istorijske nauke*, Sarajevo 2000, 139.

¹⁸ Upor. D. Borovčanin, *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, Sarajevo 1979, 51-52; V. Kržišnik-Bukić, *Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti*, Sarajevo 1997, 36; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997, 507; N. Malcolm, *Povijest Bosne*, Zagreb-Sarajevo 1995, 227.

skohercegovačkim razmjerama i u svakoj banovini postaju brojčano još inferiorniji.¹⁹

Srbi su po prvi put, kao vodeća nacija konstituirali državnu tvorevinu koja je po definiciji morala voditi računa o različitim, ponekad čak suprotstavljenim etničko-nacionalnim interesima. Ova država je, međutim, od početka svog postojanja upadala iz jedne unutrašnjo-političke krize u drugu.²⁰ Obzirom da je ona izvorno nastala voljom moćnih međunarodnih činilaca ("velikih sila"), održavana je prostom diktaturom, pa je njen tragični vijek trajanja unaprijed bio odlučan.²¹ Jugoslavenski intelektualci, smatra dr. Ivo Banac, nisu se odlikovali visokom razinom demokratskog duha. Bili su netolerantni, često razdražljivi, mahom neupućeni u historiju, uskogrudno racionalistički i prekomjerno impresionirani superiornošću zapadnoevropske civilizacije. Sebe su vidjeli kao inženjere koji će preporoditi i modernizirati zemlju, ako treba, i upotrebom sile. Umjesto da se pomire sa činjenicom da su južnoslavenski narodi odavno oblikovani i da se ne mogu stopiti u jedan, oni su pokušavali stvoriti "Veliku Srbiju" ili "Veliku Jugoslaviju", neki iz pukog idealizma, a neki iz pragmatičnijih razloga, izazivajući snažan otpor, naročito među Hrvatima. Umjesto stvaranja snažne moderne države intelektualni tvorci Jugoslavije pripremili su put u nestabilnost i diktaturu.²² Nacionalizam je doista predstavljao najmoćniju političku snagu XIX i XX stoljeća.²³

Po dr. Dimitriju Đorđeviću djelatnost SKK se razvijala na uskoj granici koja je dijelila načelnu i kulturnu od primjenjene politike i postepeno se bližila ovoj drugoj.²⁴ Krajem 1937. SKK je, po mišljenju njegovih rukovodioca bio sasvim izričit u pogledu njegovih kulturnih zadataka: "Srbi sačinjavaju polovinu stanovnika Jugoslavije i nastanjuju nauglednije jugoslovenske oblasti, od Timoka i Vardara do Jadranskog mora. Oni imaju državotvornu tendenciju i vojničke ambicije, a praktično su najstrajniji. Mi nalazimo da je dužnost svakog Jugoslovena da pomogne da se dobre srpske osobine razviju do krajnje granice mogućnosti jer svesno i jako srpstvo predstavlja najsigurniju odbranu Jugoslavije".²⁵ Srpski kulturni klub je polazio od shvatanja da Srbija nema u vladi Jugoslavije prave, autentične predstavnike koji bi u njeno ime mogli pregovarati. Klub je težio da bude reprezent, stožer okupljanja građanstva oko

¹⁹ N. Šarac, *Uspostavljanje Šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1975, 279.

²⁰ "Etničko čišćenje". *Genocid za "Veliku Srbiju"*, Dokumentacija Društva za ugrožene narode, Sarajevo 1996, 25.

²¹ V. Cvetković, *Srpstvo, jugoslovenstvo i Jugoslavija*, "Republika", br. 204-205, Beograd 1-31. januar 1999.

²² I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 183.

²³ U. Altermatt, *Etnonacionalizam u Evropi*. *Svjetionik Sarajevo*, Sarajevo 1997, 19.

²⁴ D. Đorđević, *Portreti iz novije istorije*, Beograd 1997, 387.

²⁵ B. Milošević, *Prvih deset godina 1987-1997*, 41. On smatra da je uloga SKK bila "neporedivo manje značajna od ličnosti koje su se oko Kluba okupile".

velikosrpskog programa i glasnogovornik srpskih nacionalnih interesa ("pressure group"). Klub je u tome, "uglavnom", iscrpljivao svoju djelatnost, dok je sam naziv "kulturni" bio obična krinka.²⁶

Ovakva politika militantnog srpskog nacionalizma biće u vrijeme Drugog svjetskog rata prihvaćena kao program Ravnogorskog četničkog pokreta Draže Mihailovića.²⁷ Neki od najvažnijih savjetodavaca Draže Mihailovića pripadali su upravo Srpskom kulturnom klubu (Dragiša Vasić, Mladen Žujović, Stevan Moljević), "pa nije slučajno da se ideja o genocidu protiv Muslimana javlja ne samo u rukovodstvu pokreta Draže Mihailovića u Jugoslaviji, nego, takođe, i u emigraciji, naročito među vodećim ljudima srpske nacionalnosti u kraljevskoj jugoslovenskoj vladi".²⁸ Pojavom SKK ekstremni srpski nacionalizam dobio je "jedinstveni duhovni ornat", a četništvo platformu za izgradnju sopstvene političke strategije.²⁹ U komentarima iz SKK moglo se čuti kako su sve zemlje "gde god žive Srbi, bez obzira na plemensko-administrativne podele već izvršene ili koje će se izvršiti, srpske (su) zemlje isto onoliko koliko i hrabra Šumadija i gordi Lovćen".³⁰ Saveznik i "nadkrilitelj" SKK, ali nastupajući samostalno, bio je vrh Srpske pravoslavne crkve, koji je, noseći oreol "vodećeg predstavnika zavetne misli srpstva", isticao da je njegov stav jedinstven sa stavom cjelokupnog srpskog naroda.³¹ SPC je bila jedan od osnovnih duhovno-sakralnih i svjetovnih legitimacijskih osnova srpskog nacionalizma kao teritorijalnog ekspanzionizma i njegovih doktrinarnih izraza, koji spadaju u konstante određenja ove nacionalne ideologije.³²

Predsjednik Srpskog kulturnog kluba bio je univerzitetski profesor i historičar Slobodan Jovanović, potpredsjednici advokat Nikola Stojanović (autor "Do istrage vaše ili naše") i književnik Dragiša Vasić, a sekretar historičar Vasa

²⁶ N. Šehić, *Srpski građanski politički krugovi prema pitanju preuredenja države i položaju Bosne i Hercegovine* (u daljem tekstu: *Srpski građanski politički krugovi*), Prilozi, br. 4, god. IV, Sarajevo 1968, 179; M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943*, Beograd 1988, 49-50.

²⁷ Upor. I. Jelić, *Jugoslovenska socijalistička revolucija (1941-1945)*, Zagreb 1979, 64-65; M. Dželebdžić, *Četnici - kontrarevolucija i nacionalna izdaja*, Beograd 1988, 13; "Danas", Beograd 22. januar 1998.

²⁸ Upor. V. Dedijer - A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, Sarajevo 1990, XXI; B. Petranović - M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, I, 568-569, nap. 6; R. Hurem, *Ideje i praksa borbe za "veliku Srbiju" u 19. i 20. stoljeću*, u Zbornik: *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Sarajevo 1997, 178-180.

²⁹ D. Plenča, *Reinkarnacija ustaškog i četničkog pokreta*, u Zbornik: *Stvaranje i razaranje Jugoslavije*, Beograd 1996, 171. On dalje piše kako će SKK sa svojim ekstremnim nacionalnim programom, kao "genius saculi" srpsko-pravoslavnog manihejskog dualizma, sublimiranog u "presumptio politikos" četničkog pokreta (1941-1945) i njegove reinkarnacije (1991-1995) kao politički mutant i danas živjeti na našem političkom prostoru.

³⁰ B. Milošević, *Prvih deset godina 1987-1997*, 159.

³¹ V. Kazimirović, *Srbija u Jugoslavija 1914-1945*, II, Kragujevac 1995, 609.

³² E. Zgodić, *Ideologija nacionalnog mesijanstva*, Sarajevo 1999, 201, 217.

Čubrilović.³³ Istaknuti srpski intelektualci poput Slobodana Jovanovića ili Vladimira Čorovića stavili su svoj ugled univerzitetskih profesora u službu jedne krajnje "uskogrude nacionalističke akcije. SKK je postao žarište šovinističke strasti".³⁴ Intelektualci oko SKK su bespoštedno kritizirali integralno jugoslavenstvo i njegove protagoniste.³⁵ Sa predstavnicima SKK održavao je žive veze i Dimitrije Ljotić, vođa profašističke organizacije "Zbor". Ovaj vjerski fanatik i izraziti protagonista unitarizma dolazio je na sastanke SKK, učestvovao u raspravama, iznoseći svoja gledišta i prijedloge.³⁶ Prema nekim izvorima Slobodan Jovanović je već 1938. rukovodio sastankom na kome je formirana tajna organizacija "Konspiracija" u cilju obaranja režima.³⁷ Kao operativno rukovodstvo ove organizacije formiran je Izvršni odbor u kome su bili Dragiša Vasić, Mladen Žujović i Milan Nikolić.³⁸ Dr. Staniša N. Kostić, rezervni oficir Jugoslavenske vojske i univerzitetski profesor o tome je pisao: "U prostorijama SKK u palati Izvozne banke na Terazijama, održana su naučna i politička predavanja, na koja smo dolazili pojedinačno, da ne bi bilo upadljivo. Više puta je na predavanja dolazio i general Bora Mirković, kao i drugi oficiri iz njegovog štaba. Pošto su SKK predstavljali Slobodan Jovanović i Dragiša Vasić, prirodno je da su se u njemu redovno pojavljivali i svi navedeni članovi "Konspiracije" od 8. avgusta 1938".³⁹ U prostorijama SKK također su se okupljali delegacije omladine Demokratske stranke, Jugoslovenske nacionalne stranke,

³³ T. Anđelić, *Četiri Jugoslavije Vase Čubrilovića*, feljton, "NIN", br. 2062, Beograd 6. juli 1990. Nikola Stojanović (1880-1965) piše 1902. godine, negirajući hrvatski nacionalni identitet, između ostalog: "Hrvati... nisu i ne mogu biti odvojen narod, već su na putu da postanu - Srbi... Ova borba se mora voditi do istrage, vaše ili naše. Jedna strana mora podleći" - cit. prema: P. Cohen, *Srpski tajni rat*, Sarajevo 1996, 28.

³⁴ Opšir. N. Milovanović, *Dragiša Vasić*, Beograd 1986, 217-218; D. Đorđević, *Ožiljci i opomene*, knj. I, Beograd 1994, 31. D. Smiljanić je SKK ocijenio kao petu snagu diktature, čiji je bio zadatak da "otmičarskoj, pljačkaškoj praksi nađe teorijsku podlogu u Kosovu, ustanku, Mačkovom kamenu i Kajmakčalanu" - upor. D. Smiljanić, *Sećanje na jednu diktaturu*, Beograd 1960, 32; N. Šehić, *Srpski građanski politički krugovi*, 178-179; Lj. Dimić, *Srpski kulturni klub između kulture i politike* (u daljem tekstu: *SKK između kulture i politike*), Književnost, br. 9-10, Beograd 1993, 858-862; *Slobodan Jovanović u emigraciji*, Beograd 1993, 137-138; S. Bandžović, *Slovo otpora*, Novi Pazar 1994, 37-38; P. Cohen, *Srpski tajni rat*, Sarajevo 1996, 43-44.

³⁵ Upor. J. B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Rijeka 1973, 250-251; B. Petranović, *Jugoslovenska iskustva*, 46; Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija*, Beograd 1998, 143-145.

³⁶ M. Stefanović, *Zbor Dimitrija Ljotića 1934-1945*, Beograd 1984, 59; također vidi: N. Popov, *Srpski populizam. od marginalne do dominantne pojave*, "Vreme", br. 135, spec. dodatak, Beograd 24. maj 1993.

³⁷ J. Marjanović, *Draž Mihailović između Britanaca i Nemaca*, 30.

³⁸ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, I, Beograd 1982, 463.

³⁹ M. Zečević, *Slobodan Jovanović i 27. mart 1941*, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd 1996, 52. Za Danila Gregorića Slobodan Jovanović je bio "veliki čovek masonerije, koji je sedeo u pozadini, koji se krio iza zaštite svoje nauke, koji nikada nije istupao kao aktivni političar, koji je, ipak, vladao celim srpskim slobodnim zidarstvom".

Zemljoradničke stranke, omladine SKK, Saveza sokola i Beogradske trgovačke omladine. Oni su obrazovali "Front za odbranu otadžbine".⁴⁰

Slobodan Jovanović koji je "smislio... glavnu ideju pokreta, na čijem se čelu nalazio kao stvarni i duhovni vod", za sve promašaje srpske politike okrivljavao je jugoslavensku misao i smatrao da je umjesto o velikosrpskoj bili ispravnije govoriti o "jugoslavenskoj hegemoniji". Zato je jugoslavensku misao trebalo definitivno odbaciti i založiti se da u državi, zbog državotvorne tradicije, Srbi dobiju primat.⁴¹ Po Dragoljubu Jovanoviću, Slobodan je bio "učitelj stila", i "srpski Volter". Slobodan Jovanović je postao rano svjestan da je hrvatsko pitanje jedno od najbitnijih za opstanak Jugoslavije. Upoređivao ga je sa "onim malim temperaturama koje grudobolnog ne ubijaju ali ga nerviraju i neopazice mu iscrpljuju snagu".⁴² Sa Sporazumom Cvetković-Maček raspala se ideologija jugoslavenskog nacionalizma. Shodno praksi da u zaoštrenim političkim previranjima političke stranke za svoje ciljeve traže podršku nacionalističkih organizacija i "patriotskih" udruženja, koja su svojom agresivnom djelatnošću trebali da stvore političku psihozu koja pogoduje raspaljivanju nacionalističkih i šovinističkih strasti i iznuđivanju odgovarajućih političkih rješenja, to su se u događajima nakon sklapanja Sporazuma, aktivirali "Narodna odbrana", SKK, četničke organizacije, "Kolo srpskih sestara", brojne srpske kulturno-prosvjetne organizacije, srpskopравoslavne opštine.⁴³ SKK se, dajući cijeloj ovoj akciji ton, kao "najekstremnije srpsko nacionalno krilo", polazeći od stava da je Sporazum ugrozio vitalne interese srpstva i nametnuo potrebu zajedničke akcije svih Srba, oštro izjasnio protiv Sporazuma, stavljajući ga u ravan političkog i nacionalnog samoubojstva.⁴⁴ Klub je na sebe preuzeo ulogu "kolektivnog uma" i zaštitnika srpstva. Napadao je Sporazum, kritiziran je teritorijalni obim Banovine Hrvatske.⁴⁵ Osnovna misao na kojoj je SKK insistirao bila je tvrdnja da je Sporazum ugrozio interese srpskog naroda i Srbije i da ga zato treba odbaciti. Sporazum je tretiran isključivo kao negativno djelo.⁴⁶

SKK je, noseći ispred sebe fasadu "srpske intelektualne elite", ispoljio kroz pisanje "Srpskog glasa" destruktivnu ulogu u raspirivanju nacionalističkih strasti. Ovaj list, čiji je urednik bio Dragiša Vasić, predstavljao je ekstrakt, pročišćeni izraz velikosrpskih zamisli.⁴⁷ Pokrenut je 16. novembra 1939. godine,

⁴⁰ B. Petranović-N. Žutić, 27. mart 1941, Tematska zbirka dokumenata, Beograd 1990, 89.

⁴¹ E. Redžić, Uz 60-godišnjicu sporazuma Cvetković-Maček, Forum Bosnae, br. 5, Sarajevo 1999, 169.

⁴² B. Petranović - M. Zečević, Agonija dve Jugoslavije, 181.

⁴³ N. Šehić, Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941), Sarajevo 1971, 117.

⁴⁴ B. Petranović, Jugoslovenska iskustva, 59.

⁴⁵ M. Galić, Politika u emigraciji, Zagreb 1990, 207-210. Opšir. vidi: B. Miljuš, Sporazum 1939, Vindzor 1957.

⁴⁶ Lj. Boban, Sporazum Cvetković-Maček, 250.

⁴⁷ M. Stefanovski, Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943, 49. U listu su, pored vođstva SKK, objavljivali priloge i ličnosti kao A. Belić, V. Čajkanović, N.

ubrzo nakon Uredbe o Banovini Hrvatskoj. U uvodniku prvog broja "Srpskog glasa", pod naslovom "Naša reč", urednik D. Vasić je obrazložio programske ciljeve SKK, ne krijući da su oni ponajmanje okrenuti kulturi, i da je zalaganje za kulturnu emancipaciju i moralnu obnovu društva tek običan paravan za propagiranje velikosrpske ideologije. On piše: "Od nekog vremena sa više strana čuje se 'Srbi na okup'. I mi mislimo da je okupljanje Srba potrebno, ali ćemo odmah dodati da samo okupljanje ne bi bilo dovoljno, ako se u Srba ne bi u isti mah probudio onaj isti duh koji je činio njihovu snagu i veličinu u prošlosti, ona ista vera u nacionalne ideale i ona ista muška rešenost da tim idealima podredi sve drugo".⁴⁸ "Srpski glas" se zalagao za ekstremne odgovore na hrvatsku ofanzivu, da Srbi moraju spriječiti "hrvatske aktivnosti" po Bosni, Vojvodini i Južnoj Srbiji.⁴⁹ List je isticao ocjene kako je Sporazumom počinjeno pravo bezumlje između Zagreba i Niša (aludirajući na Dragišu Cvetkovića), pozivajući na okup Srba oko Beograda - "svog pravog domaćeg ognjišta".⁵⁰ Ovaj list nije sasvim odbacivao jugoslavensku zajednicu, ali je, polazeći od realnosti, tražio da se obezbijedi sopstveni posjed i nacionalna teritorija ("granice", "mede", "postavljanje kočica", "plot").⁵¹ "Srpski glas" je imao zavidan tiraž pa se dičio da je postigao "najveći uspeh u istoriji naše štampane reči".⁵² Sličnu nacionalnu intonaciju imala je i "Nova Srbadija" koju je izdavala omladina pri SKK.⁵³ SKK je programom o "Velikoj Srbiji" i svojom djelatnošću postao nosilac najekstremnijih srpskih nacionalističkih strmljenja.⁵⁴

U djelatnosti SKK bilo je i višestrano razmatranje pitanja manjinskih naroda i nacionalnih manjina. SKK je kritizirao vlasti da nisu bile dovoljno odlučne u sprovođenju politike iseljavanja. Isticano je, između ostalog, kako je izgradnja puteva i željezničkih pruga jedan od osnovnih preduslova za integraciju srpskog kulturnog prostora. Kao primjer je najčešće spominjan Sandžak kroz koji nije išao nijedan put koji bi povezivao Srbiju sa Crnom

Radojčić, N. Vulić, L. Kostić i I. Sekulić. Najagilniji su bili D. Vasić, V. Čorović, S. Drašković, D. Stranjaković i V. Vujanac koji su listu "upravo i davali izraziti ton srbovanja".

⁴⁸ N. Milovanović, *Dragiša Vasić*, 218-219. U "Srpskom glasu" 4. januara 1940. S. Jovanović piše: "Ja imam jedan savet koji mislim da mogu kao Srbin da dam Srbima. Mi Srbi treba da razumemo da pred nama stoji dvojak zadatak. Imamo pravo da branimo srpstvo. Kad se obeležava hrvatsko-etnička celina, onda se neminovno mora obeležiti i srpska etnička celina".

⁴⁹ B. Petranović - M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, 260; opšir. *Jako Srpstvo - Jaka Jugoslavija*, izbor članaka iz "Srpskog glasa", organa SKK, objavljenih 1939-1940, Beograd 1991.

⁵⁰ N. Šehić, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, 117; E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998, 214.

⁵¹ B. Petranović, *Jugoslovenska iskustva*, 49. Na pisanje "Srpskog glasa" i parolu "Srbi na okup" Dragoljub Jovanović, vođa Narodne zemljoradničke stranke je rekao da je to: "Znak da borba ni izdaleka nije svršena, niti je pobjeda razuma obezbedena".

⁵² V. Kazimirović, *Srbija i Jugoslavija 1914-1945*, II, 602.

⁵³ B. Petranović - M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, I, 568-569, nap. 6.

⁵⁴ N. Šehić, *Srpski građanski politički krugovi*, 181.

Gorom. U tom smislu je isticano da putevi kroz Sandžak isključivo služe kao spona između muslimanskog svijeta u BiH sa muslimanima na jugu zemlje. Izgradnjom novih puteva trebalo je, pored svega, da se ekonomski ojača srpski a oslabi muslimanski element, da se odvoje "Srbi-muslimani" od "muslimana-Arnauta".⁵⁵ U ovom klubu je propagirano da je stanovništvo Sandžaka po jeziku "gotovo sve srpsko", ali da je po vjeri i osjećanjima različito. Za muslimane u Sandžaku je pisano: "Oni su našeg jezika i krvi, ali nijesu nacionalno naši. U masama se smatraju pravim Turcima. Pored toga su zatucani vjerski fanatici, koji se i danas po vjeri upravljaju u čitavom životu kao svi orijentalci. Konzervativni su do krajnosti i vrlo zaostao svijet".⁵⁶

Metode i iskustva primjenjeni i stečeni u ranijim vremenima poslužili su i za planirano iseljavanje "turskog" stanovništva iz Kraljevine Jugoslavije. U tom pogledu posebnu pažnju je imalo Kosovo, gdje je, upotrebom različitih mjera, politikom sile, oduzimanjem zemlje, vršena diskriminacija albanskog stanovništva. Dr. Hakif Bajrami piše kako je država od Albanaca tražila sve "a sa druge strane im je nudila čišćenje, istrebljenje i denacionalizaciju".⁵⁷

Kosovo je za Srbe imalo kvazimistični status. Kolektivno pančenje pomiješalo se sa stvarnošću. Čitave su generacije dovodene u iracionalno stanje zbog izgrađenog osjećaja potrebe za kolektivnom osvetom. Osvajanje Kosova poistovećivano je sa obnavljanjem stare srpske države. Međutim, kada se srpska vojska 1912. našla na Kosovu, većinu nisu u toj oblasti imali Srbi već Albanci, koji se nisu smatrali oslobođenim već pokorenim.⁵⁸ Turska je u Prvom balkanskom ratu izgubila sve posjede u Evropi, sem uskog pojasa zemljišta ispred Istanbula, na liniji Enos-Mlija. Formirana je i nezavisna albanska država. Srbiji koja je težila, prema svom zvaničnom, javnom i državnom ratnom cilju, izlasku upravo preko sjevernih krajeva te zemlje na Jadransko more kod Svetog Jovana Meduanskog, nije išlo u prilog stvaranje Albanije. Komandanti srpske vojske su u proglasima isticali da je to "naša neodoljiva težnja, da našoj otadžbini otvorimo slobodan put i za ceo svet". Ono što se događalo na putu srpske vojske ka moru, gdje su spaljivana čitava sela, ilustruje pismo "vojvode komickog" Milutina Babovića upućeno Andri Nikoliću, predsjedniku srpske Narodne skupštine: "Gospodine predsedniče, javljam Vam se sa najvećim poštovanjem, da sam došao iz Albanije... Što se tiče truda nismo žalili, no smo vršili naredjenja odlično. A ujedno da Vam kažem kuda god je naša vojska prošla, tuda treba drugi narod da se seli, a prvi je uništen i sve njihovo što se nazivalo".⁵⁹ Srpska vojska je išla na more kod Lješa, ali je pred započetim

⁵⁵ Lj. Dimić, *SKK između kulture i politike*, 893.

⁵⁶ Upor. Lj. Diinić, *SKK između kulture i politike*, 859; H. Crnovršanin-N. Sadiković, *Sinovi Sandžaka*, Frankfurt 1996, 82-83.

⁵⁷ Opšir. B. Cani - C. Milivojević, *Kosmet ili Kosova*, Beograd 1996, 150-155.

⁵⁸ "Monitor", Podgorica 27. mart 1998.

⁵⁹ P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, feljton. "Danas", Beograd 8. septembar 1998.

grupisanjem 200.000 austrougarskih vojnika i odštampanom proklamacijom rata morala da se nevoljno povuče.⁶⁰ Srbija se tada diplomatska angažirala širom Evrope tvrdeći da Albanci nisu civilizacijski dorasli da imaju svoju državu. Pojavile su se i posebne knjige koje su to trebale i potvrditi. Stojan Protić je objavio "*Albanski problem i Srbija i Austro-Ugarska*" (1913), a Vladan Đorđević iste godine knjigu "*Arnauti i velike sile*" u kojoj je navodio da je "*jedino među Arnautima izgleda kao da je i u XIX veku živio po koji repat čovek*", podmećući čitaocima legendu o "*repatim ljudima*", koju je u Albaniji, sredinom XIX stoljeća zabilježio njemački naučnik J. G. Han. Domaća štampa je obilovala negativnim natpisima o Albancima.⁶¹

Srbija nije zauzela Kosovo, Sandžak i dio Makedonije pozivajući se na pravo samoopredjeljenja naroda, nego se proširila dolinom Vardara 1912. godine, kao i dolinom Južne Morave 1877-1878. godine. Njen prvi i osnovni zadatak nakon toga je bio da prenese na novoosvojene oblasti svoje državno uređenje i upravu, da njihovu privredu uključi u svoju, kao i da tamošnji narod kulturno i nacionalno asimilira utapanjem u Srbiju. Taj proces je trebao da bude potpuno identičan, kao što su se nakon 1878. "*utopili*" Niš, Piro, Leskovac i Vranje. O tome je i Nikola Pašić govorio, u sklopu analize interesa Srbije i odnosa sa susjedima na Balkanu, poglavito sa Austro-Ugarskom: "Sad je u našem interesu da Austro-Ugarska proživi još dvadeset i pet do trideset godina, dok mi ovo na jugu ne pripojimo tako da se više ne može odvojiti, jer od pamtiveka onaj ko je imao Mačedoniju, bio je uvek prvi na Balkanu". On je zato tražio vremena da Srbija najprije te nove krajeve potpuno integrira, a da se potom posveti rješavanju pitanja Bosne i Hercegovine i Vojvodine.⁶²

Historičar dr. Vasa Čubrilović, sekretar SKK, je, prihvatajući i reaktuelizirajući ideju vladike Nikolaja Velimirovića da jednu državu treba da sačinjava jedan narod, 7. marta 1937. u Srpskom kulturnom klubu u Beogradu, gdje su, na inicijativu vlade i generalštaba vojske, započete rasprave o rješavanju "*albanskog pitanja*", ponudio svoje "*efikasno*" rješenje "*nacionalnog*" i

⁶⁰ Upor. Đ. Đorđević, *Izlazak Srbije na Jadransko more i konferencija ambasadora u Londonu 1912*, Beograd 1956, 84-85; D. Janković, *Stavovi sila Trojnog sporazuma prema nacionalnom pitanju Srbije i jugoslovenskih naroda uoči Prvog svetskog rata*, u Zbornik: *Velike sile i Srbija pred Prvi svetski rat*, Beograd 1976, 308-309; *Ratništvo, patriotizam, patrijahalnost*, Beograd 1994, 93; B. Komatin, *Jugoslovensko-albanski odnosi 1979-1983*, Beograd 1995, 12-13; Đ. Borozan, *Velika Albanija, porijeklo - ideje - praksa*, Beograd 1995.

⁶¹ Upor. J. Budžovi, *Antialbanska istoriografija, "Književne novine"*, br. 753, Beograd 1. maj 1988. Stojan Novaković još 1890. piše kako je očigledno "*da je slovenska stihija prešla preko cele Arbanije i zaustavila se na kraju njenom. - Arbanasi su nepoznati u istorijskim spomenicima čak do XI veka; masa Slovena koja ih je okruživala, može se reći da ih je zasklonila od celog sveta*".

⁶² V. Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd 1958, 451.

demografskog pitanja na Kosovu.⁶³ Upozoravajući na opasnost od albanskog "klina" koji se zadubio duboko u jugoslavensku teritoriju na strateški najznačajnijoj tački Balkanskog poluostrva, Čubrilović je predočio kako "anarhističke elemente" nikad nije bilo ni moguće uključiti u civilizacijske norme slavenske civilizacije, nudeći istovremeno, uz analizu postojećeg stanja, i "recepte" za pokretanje i iseljavanje albanskog stanovništva van granica Jugoslavije, u pravcu Turske: "Poznato je da muslimanske mase uopšte vrlo lako podležu uticaju, naročito verskom, da su lakoverne, kao i fanatične. Zato je potrebno prvenstveno za iseljavanje među Arnautima pridobiti njihovo sveštenstvo i prve ljude od uticaja ili novcem ili pretnjama. Treba, što pre, naći agitatore, koji će agitovati za iseljavanje u Tursku, naročito još ako bi nam htela da ih daje. Oni imaju da opisuju lepote novih krajeva u Turskoj, lak i ugodan život tamo... Drugo sredstvo bi bio pritisak državnog aparata. On treba da do krajnosti iskoristi zakone, da bi više zagorčao opstanak Arnauta kod nas: globe, hapšenja, nemilosrdno primenjivanje svih policijskih propisa, kažnjavanje šverca, seče šuma, poterice, puštanje pasa, gonjenje na kuluk i na sva ona sredstva koja je u stanju da iznađe jedna praktična policija. Privredno: nepriznavanje starih tapija: rad na katastru u onim predelima treba smesta da obuhvati nemilosrdno uterivanje poreza i svih javnih i privatnih dugova, oduzimanje državnih ispaša, opštinskih ispaša, ukidanje koncesija, poslovnih dozvola, isterivanje iz državne, privatne i samoupravne službe itd. Ubrzaće iseljavanje sanitetske mere: prisilno izvršenje svih propisa po samim kućama, rušenje zidova i velikih plotova oko kuće, stroga primena veterinarskih mera, koje će smetati izvođenje stoke na pijace itd., takođe se daju praktično i efikasno primeniti. U verskim pitanjima Arnauti su najosetljiviji, pa ih tu treba dobro dirnuti. Može se to postići šikaniranjem sveštenstva, krčenjem grobalja, zabranom mnogoženstva i naročito nemilosrdnom primenom zakona da i ženska deca moraju pohađati osnovne škole, gde god samo ima škola".⁶⁴ V. Čubrilović je smatrao da u XX stoljeću imaju budućnost one zemlje koje su naseljene samo "vlastitim narodom" te da Kosovo treba naseliti Crnogorcima "nemirnim stočarskim elementom", koji su najsličniji Albancima, te će zato oni najlakše sa njima izaći na kraj, naglašavajući dalje da se iseljavanjem Albanaca kidala i "poslednja veza između naših Muslimana u Bosni i Novom Pazaru i ostalog muslimanskog svijeta. Oni (Muslimani) ostaju verska manjina, jedina na

⁶³ Upor. T. Anđelić, *Četiri Jugoslavije Vase Čubrilovića*, feljton, "NIN", br. 2061, Beograd 29. juni 1990; F. Saltaga, *Da li je genocid sudbina Bošnjaka?*, Sarajevo 1999, 211; N. Malcolm, *Kosovo. Kratka povijest*, Sarajevo 2000, 328-329.

⁶⁴ A VII, Fond arhive Vojske Kraljevine Jugoslavije, k. 69, f. 4/2; "Mladina", br. 49, Ljubljana 19. novembar 1988; B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Zagreb 1988, 45-47; F. Shehu - S. Shehu, *Pastrimet etnike te trojeve Shqiptare 1953-1957*, Prishtine 1993, 11-12; H. Bajrami, *Debimi dhe shperngulja e Shqiptareve ne Turqi. Dokumente*, Prishtine 1996, 345-360

Balkanu, i ta će činjenica ubrzati njihovo nacionalizovanje".⁶⁵ Opservacije V. Čubrilovića omogućavaju da se praksa etničkog čišćenja vidi u historijskom kontekstu; posebice tamo gdje on govori o odnosu balkanskog seljaka prema promjenama državnog režima i pomjeranjima granica, od čega su oni mogli sve da izgube ili dobiju, kao i tamo gdje on iznosi da su ratna stanja i endemično nasilje činili epohalne prilike za balkanske države da silom modificiraju zatečene strukture stanovništva.⁶⁶ Referat dr. Vase Čubrilovića poslužio je kao osnova rezimea u raspravi u Klubu. Rezime je u maju 1938. upućen državnim organima.⁶⁷ Philip J. Cohen piše da je dr. Vasa Čubrilović kao intelektualac i historičar shvatao vrijednost četnika, mada im osobno nije pripadao, u službi protjerivanja i ubijanja nesrpskog stanovništva u svrhu srpskog teritorijalnog širenja.⁶⁸

U međuratnom periodu balkanske muslimanske manjine su istodobno bile podvrgnute konvergentnim politikama protjerivanja i "*repatrijacije*". Pregovori koji su vršeni između Jugoslavije i Turske oko iseljavanja muslimana iz "*južne Srbije*", uklapali su se u velika balkanska međudržavna dogovaranje. Iz perioda dok je Ivo Andrić bio pomoćnik ministra spoljnih poslova Jugoslavije sačuvan je i njegov poznati "*Elaborat o Albaniji*", nastao na osnovu naloga Milana Stojadinovića, koji je tumačen na različite načine.⁶⁹ Referat je sastavljen i datiran nakon posjete grofa Čana, italijanskog ministra spoljnih poslova Jugoslaviji od 19. do 23. januara 1939. godine. Središnje pitanje u razgovorima

⁶⁵ *Monitor*, br. 55, Podgorica 8. novembar 1991; S. Mededović, *Muslimani Crne Gore između ustava i nacionalističke zbilje*, u Zbornik: *Identitet Bošnjaka-Muslimana*, Plav 1995, 24-25; "*Nedeljni Telegraf*", br. 22, Beograd 25. septembar 1996.

⁶⁶ M. Dogo, *Neka zapažanja o turskom nasleđu i seobama Muslimana*, u Zbornik: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 310-311.

⁶⁷ Dr. V. Čubrilović se krajem 1944. oglosio novim referatom o manjinskim problemima nove Jugoslavije. U njemu se kaže: "*Kod nas, kao i svugde u Evropi, pokazalo se da nikakva popustljivost nije u stanju da odvrati težnje pojedinih manjina da se preko granica država vežu sa svojim maticama-zemljama. Nasuprot, još pre rata zapaženo je jačanje separatističkih težnji nacionalnih manjina u svim državama, pa i našoj. Sve povlastice, kulturne i privredne, poslužile su im samo za to da ih iskoriste kao sredstvo za razbijanje države u kojima su živjele*" - nav. prema: B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, 51. Osamdesetih godina V. Čubrilović će u jednom intervjuu istaći: "*Za vreme turske vlasti na Balkanu i albanski se narod iselio i izmešao s drugim narodima kao i srpski narod. To su bili razlozi koji su naveli Srbe u 19. i 20. veku da izvrše svoje ujedinjenje, stvarajući sa drugim jugoslovenskim narodima zajedničku državu. I albanski narod postići će svoje ujedinjenje u balkansku federaciju. Međutim, ljuto se vara onaj ko misli da se to ujedinjenje albansko može ostvariti odvajanjem delova Stare Srbije i Makedonije i pripajanjem Albaniji. Ni jedno selo ove države, Jugoslavije ili Srbije nećemo dati bez krvi. Ovu izjavu ponovio sam i u referatu na vanrednoj skupštini SANU u jesen 1986. godine*" - nav. prema: T. Anđelić, *Četiri Jugoslavije Vase Čubrilovića*, feljton, "*NIN*", br. 2061, Beograd 29. juni 1990; "*Večernje novosti*", Beograd 13. decembar 1998.

⁶⁸ P. J. Cohen, *Drugi svjetski rat i suvremeni četnici*, Zagreb 1997, 17.

⁶⁹ Opšir. B. Krizman, *Elaborat dra Ive Andrića o Albaniji iz 1939. godine*, Časopis za suvremenu povijest, br. 2, Zagreb 1977, 77-89.

grofa Čana i Milana Stojadinovića bilo je pitanje Albanije. U ovom *Elaboratu*, Ivo Andrić, iznio je i određene sugestije o iseljavanju Albanaca, u sklopu jugoslavensko-italijanskih pregovora i eventualne podjele Albanije: "Pri proceni ovog pitanja treba imati u vidu da na svaki način moramo gledati da izbegnemo bilo otvoren bilo prikriven sukob sa Italijom. Isto tako treba izbeći i to da Italija sama okupira celu Arbaniju i da nas ugrozi na vrlo osetljivim mestima, prema Boki Kotorскоj i prema Kosovu... Podela Arbanije može da se prihvati samo kao nužno i nezbežno zlo kome se ne može odupreti, i kao jedna velika šteta iz koje treba izvući onoliko koristi koliko se da, tj. od dva zla izabrati manje... Podelom Arbanije nestalo bi privlačnog centra za arbanašku manjinu na Kosovu, koja bi se, u novoj situaciji, lakše asimilovala. Mi bi eventualno dobili još 2-300.000 Arbanasa, ali su oni većinom katolici čiji odnos sa Arbanasima muslimanima nikad nije bio dobar. Pitanje iseljavanja Arbanasa muslimana u Tursku takode bi se izvelo pod novim okolnostima, jer ne bi bilo nikakve jače akcije da se to sprečava".⁷⁰

Radi ostvarivanja svojih programskih ciljeva SKK je intezivno radio po mjestima sa nacionalno izmiješanim stanovništvom, posebice u Bosni i Hercegovini i drugim krajevima, osnivajući svoje odbore i pododbore, nastojeći da se oni pretvore u stožer okupljanja Srba oko velikosrpskog programa.⁷¹ Ogranci SKK bili su formirani u Šidu, Vukovaru, Sremskoj Mitrovici i u nekim mjestima Bačke. Dragoslav Stranjaković, istaknuti prvak SKK, prilikom svojih obilazaka Srijema pozivao je Srbe na ujedinjenje u svim krajevima zemlje, tražeći od njih da čuvaju srpske kuće, granice i zemlje.⁷² Nakon Sporazuma SKK je zahtijevao reviziju donijetih rješenja, izjašnjavajući se za srpsko-hrvatski sporazum koji bi počivao na etničkim, historijskim ili privredno-geografskim principima. Usvajanje jednog od ovih načela trebalo je važiti za cijelo područje na kome su živjeli Srbi.⁷³ Pododbori SKK u BiH imali su prevashodni zadatak da rade na isticanju njenog srpskog karaktera, a nakon sporazuma Cvjetković-Maček, na stvaranju svijesti da cijela BiH treba da uđe u srpsku teritorijalnu jedinicu. Uz istaknutu parolu "Gde god je Srba - tu je Srbija" srpski narod u BiH

⁷⁰ I. Andrić, *Balkanski rat i Arbanija*, "Književne novine", br. 951, Beograd 1. maj 1997. U ovom referatu Andrić je isticao potrebu sprovođenja jugoslavensko-turskog sporazuma o iseljavanju Albanaca iz Jugoslavije, naglašavajući pritom da bi podjela Albanije i prisajedinjenje njenih sjevernih i središnjih krajeva Jugoslaviji bio jedan veliki "nacionalni uspeh i ostvarenje naših prirodnih aspiracija" - nav. prema: "Danás", Beograd 7-8. mart 1998. M. Imamović i H. Šarkinović navode da je Ivo Andrić bio i član Srpskog kulturnog kluba - opšir. M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, Sarajevo 1996, 265; H. Šarkinović, *Bošnjaci od Načertanija do Memoranduma*, Podgorica 1997, 195.

⁷¹ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd 1981, 148.

⁷² B. Petranović - M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, 141.

⁷³ M. Radojević, *Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uređenju Kraljevine (SHS) Jugoslavije 1918-1941. godine*, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd 1994, 35.

označavan je za "budnog čuvara srpske narodne svesti".⁷⁴ U srpsko-hrvatskim pregovorima bilo je posebno značajno pitanje statusa Bosne i Hercegovine s obzirom na to da su pregovori zaplitali, kako navodi dr. Vlatko Maček, na "Turskoj Hrvatskoj", odnosno Bosanskoj krajini. Vlatko Maček je uporno isticao da ova oblast geopolitički i historijski pripada Hrvatskoj, dok je, s druge strane, Dragiša Cvetković izjavljivao da se ne može dozvoliti po bilo koju cijenu da "Turska Hrvatska" ili neki njen dio pripadne Hrvatskoj zbog srpskog stanovništva koje je tamo živjelo. Kao rješenje on je ponudio plebiscit stanovništva, što je Maček i prihvatio. Na taj način je u prvobitnom Prijedlogu sporazuma od 27. aprila 1937. stajalo da će se "definitivni opseg Banovine Hrvatske odrediti odlukom naroda putem glasovanja u preostalim dijelovima Bosne i Hercegovine, Dalmacije, te Srijema i Vojvodine". Konačni cilj je bio stvaranje tripartitne federativne države Srbije, Hrvatske i Slovenije.⁷⁵ Kraljevsko namjesništvo je ovaj prijedlog odlučno odbilo.

Političkim strukturama bilo je jasno da od pravilnog rješenja statusa BiH ovise dalji srpsko-hrvatski odnosi, zaključenje i budućnost samog sporazuma.⁷⁶ Zakulisni pregovori Cvetkovića i Mačeka, vođeni u najvećoj tajnosti i u najužem krugu, izazvali su nezadovoljstvo i članova vlade (Mehmeda Spahe i Branka Miljuša) koji su bili protivnici ideje plebiscita i bilo kakvih teritorijalnih ustupaka Mačeku na račun BiH. Mišljenja bošnjačkih političara nisu uvažavana u kombinacijama oko dalje sudbine zemlje i reguliranja srpsko-hrvatskih odnosa. Bošnjaci, odnosno Muslimani, za Cvetkovića i Mačeka uopće nisu postojali.⁷⁷ Maček je Bošnjake smatrao "najčišćim Hrvatima".⁷⁸

Namjesnički režim je administrativnim i drugim mjerama, s druge strane, nastojao da spriječi svaku polemiku oko položaja BiH i sve prodornijih zahtjeva za njenom autonomijom. Na Bosnu i Hercegovinu su vršeni znatni politički i propagandni pritisci sa jedne i sa druge strane. Osnivaju se nova društva čiji je cilj populariziranje "hrvatske" Bosne. Tako nastaje društvo bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu. Iz štampe izlaze brojne brošure i studije koje govore o hrvatstvu Bosne i njenom značaju. Slične mjere poduzimala je i srpska

⁷⁴ Lj. Dimić, *SKK između kulture i politike*, 864. Dimić navodi da su, po nekim istraživanjima, duhovni tvorci SKK bili upravo beogradski Srbi porijeklom iz BiH - N. Stojanović, V. Čorović, D. Grđić i drugi.

⁷⁵ N. Malcolm, *Povijest Bosne*, 230.

⁷⁶ Upor. R. Festić, *Bosna i Hercegovina u koncepcijama građanskih političkih stranaka između dva rata*, Godišnjak Pravnog fakulteta, XXIV, Sarajevo 1976, 280-281.

⁷⁷ O ovom je docnije napisao Branko Miljuš, ministar u Cvetkovićevoj vladi: "To mi je u Parizu potvrdio 1946. i sam dr Maček kada sam ga pitao na kom su gledištu on i D. Cvetković vršili podjelu Bosne i Hercegovine. On mi je doslovno odgovorio: Kada sam sa Dragišom pravio sporazum 1939., mi smo se sporazumjeli kada smo došli na Bosnu i Muslimane, da smatramo da Muslimani ne postoje. I tako smo radili". Opšir. A. Isaković, *O "nacionaliziranju" Muslimana*, Zagreb 1989, 276; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 520-521.

⁷⁸ E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontraverzama istorijske nauke*, 148.

strana.⁷⁹ U kombinacijama oko reorganiziranja jugoslavenske države sve srbijanske vladajuće i opozicione partije, kao i sva srpska kulturno-prosvjetna i dobrotvorna društva u BiH, imali su zajednički stav da Bosna i Hercegovina bude pripojena "banovini srpskoj u sklopu srpskih zemalja". Tražeći da se zaštite interesi Srba i čuje njihova riječ, predstavnici Demokratske stranke su iskazivali uvjerenje o neophodnosti sabiranja srpskog naroda. Jer, ukoliko ta reč "bude izražena s punijom snagom narodne celine, utoliko će... obezbediti srpskom narodu dostojnije mesto u državi, a srpskom narodu kao celini bolje uslove kulturnog i opšteg napretka - delu koji se obrazuje oko srpskog kulturnog centra".⁸⁰ Demokrate su beskompromisno zahtijevale da se, nakon formiranja Banovine Hrvatske, u srpsku jedinicu uključi preostali teritorij države, osim Slovenije. Oni su napustili svoja prethodna stajališta o Bosni i Hercegovini kao zasebnoj jedinici. U ofanzivnom pokretu pod parolom "Srbi na okup" demokrate su imali veoma zapaženu ulogu.⁸¹

Završnu redakciju Sporazuma Cvetković-Maček, po nekim istraživačima, napravio je jedan "masonski komitet". Sa srpske strane - dr. Mihailo Konstantinović, dr. Mihailo Ilić i dr. Đorđe Tasić, a sa hrvatske strane: dr. Ivan Šubašić, dr. Juraj Šutej i dr. Ivo Krbeč.⁸² Sporazumom Cvetković-Maček od 26. avgusta 1938. Banovini Hrvatskoj su priključeni bosanskohercegovački gradovi: Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik, Fojnica, oblast zapadne Hercegovine, Mostar i Stolac. Od BiH je otrgnuto oko 612,2 kvadratna kilometra teritorije i oko 712.000 stanovnika, od kojih je bilo oko 62% katolika, 13% pravoslavnih, oko 20% muslimana i 5% ostalih. Izvršena podjela zanemarivala je u potpunosti prava Bošnjaka. Ukoliko je u jednoj općini bilo 31 odsto katolika i 30 odsto pravoslavaca, općina je ušla u sastav Banovine Hrvatske.⁸³ Sami Sporazum bio je u značajnom jeri izraz i pritisaka međunarodnih činilaca, pogotovo Velike Britanije, koji su insistirali na federalizaciji Jugoslavije i smirivanju međunacionalnih tenzija i konflikata. Britanci su, odmah nakon uvođenja šestojanuarske diktature 1929. u Jugoslaviji, upozoravali na potrebu rješavanja hrvatskog pitanja i preustrojstva države na federativnim osnovama. Indikativne su sugestije Seaton-Watsona 1936. o potrebi stvaranja slobodne federacije koja bi osigurala Hrvatima i drugim prečanima "minimum samouprave, ravnopravnosti u državi sa Srbima iz Srbije". Njegove sugestije su išle u smjeru federacije na širim političkim osnovama.⁸⁴

⁷⁹ V. Velebit, *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1987, 15; F. Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*, Sarajevo 1991, 102-108.

⁸⁰ M. Radojević, *Demokratska stranka o državnom preuređenju Kraljevine Jugoslavije (1935-1941)*, Istorija 20. veka, br. 1-2, Beograd 1991, 59.

⁸¹ Lj. Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1920-1941*, knj. 2, Zagreb 1984, 287.

⁸² S. Turlakov, *Vodič za Srbe početnike (1804-1941)*, Beograd 1999, 194-195.

⁸³ I. Banac, *Hrvati i Bošnjaci, "Behar"*, br. 32-33, Zagreb IX-XII 1997.

⁸⁴ R. Končar, *AVNOJ između istorijske glorifikacije i osporavanja*, u Zbornik: *Stvaranje i razaranje Jugoslavije*, 92; N. Šarac, *Razgovori Roberta V. Sitona-Votsona u Sarajevu 1919.*

Sporazum je donio nove neizvjesnosti u BiH. Većina stanovništva smatrala ga je privremenim i očekivala nove izmjene. Prema izvještajima sreskih načelnika, "sporazum je pozdravljalo hrvatsko stanovništvo dok su muslimanske i srpske mase bile u stavu iščekivanja". Sporazumom je udaren "glogov kolac onakovom integralnom jugoslovenstvu kakva su ga njegovi neimari bili sebi zamislili, a to je, valjda, i jedina dobra strana sporazuma ovih smetenjaka i njihovih novih podjela" - pisao je svojevremeno Husein Čišić.⁸⁵ Protivnika Sporazuma koji je bio polovičan, sproveden nedosljedno, bilo je veoma mnogo, na svim zainteresiranim stranama: vojska, Milan Stojadinović, Udružena opozicija, separatisti, dio rimokatoličke i srpske pravoslavne crkve, Italija i revizionističke države.⁸⁶ Srpski radikali su isticali kako se srpski narod nije izjasnio o Sporazumu, pa "stoga ceo ovaj rad nosi obeležje privremenosti".⁸⁷ Vasa Čubrilović je govorio da Hrvati nemaju geopolitičkih uslova za samostalnu državu, tvrdeći kako je "moćna srpska manjina što se nalazi u srcu hrvatskih zemalja uvek u stanju da omete konsolidaciju jedne takve države i onda kad bi se sticajem međunarodnih događaja i stvorila".⁸⁸ V. Maček je u Hrvatskom narodnom zastupstvu 29. avgusta 1939. izjavio da je bilo moguće, zbog brojnih neslaganja, sklopiti samo "djelimičan sporazum".⁸⁹ Proces diferenciranja koji je zahvatio brojne činioce unutar hrvatskog nacionalnog pokreta izbacio je na površinu i druge političke snage, među njima i proustaše. Proustaška djelatnost postaje sve dominantnija ne samo u gradovima, nego i na selu, gdje nalazi svoja jaka uporišta.⁹⁰

godine, u Zbornik: *Bosna i svijet*, Sarajevo 1996, 184. Seaton-Watson je smatrao idealnim kompromisom federaciju koju bi činilo pet federalnih jedinica: 1. Slovenija; 2. Hrvatska-Dalmacija; 3. Bosna i Hercegovina; 4. Vojvodina; 5. Srbija u kojoj bi bili autonomne Južna Srbija i Crna Gora.

⁸⁵ H. Čišić, *Bosanskohercegovački Muslimani i bosanska autonomija*, Sarajevo 1991, 105. On dalje navodi: "Dok se na jednoj strani prijatelji kršćanskoga puka naprežu iz petnih žila da granice Hrvatske Banovine pomaknu što dalje na istok radi uravnoteženja snaga u zajedničkoj nam državi, s druge su strane pravoslavci zapeli da vuku na suprotnu stranu da skombinovani prestiž sa predašnjim administrativnim jedinicama ne bi u pitanje došao. Odatle su se naši domaći pravoslavci onako uzmuhalili i uzjogunili, pa neće da čuju ni za kakve slobodine u našim pokrajinama".

⁸⁶ Opšir. M. Konstantinović, *Politika Sporazuma*, Agencija "Mir", Novi Sad 1998.

⁸⁷ Lj. Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1920-1941*, knj. 2, 289.

⁸⁸ Upor. V. Čubrilović, *Politička prošlost Hrvata*, Beograd 1939, 127; V. Kazimirović, *Srbija i Jugoslavija 1914-1945*, II, 604-605.

⁸⁹ T. Išek, *Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918-1941)*, u Zbornik: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1998, 331; opšir. Isti, *Bosna i Hercegovina u projektima čelnika H (P-R) SS - braće Radić i dr Vlatka Mačeka*, Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost, II, sarajevo 1994, 9-24.

⁹⁰ F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977, 56.

Djelatnost SKK u BiH došla je do naročitog izražaja nakon privremenog i kompromisnog sporazuma Cvetković-Maček.⁹¹ Osnovna poteškoća za ranije potpisivanje Sporazuma bilo je pitanje kome će pripasti Bosna i Hercegovina. Ona je postala poprište "*najšire šovinističke kampanje*".⁹² Političke kombinacije i manevri stranačkih centrala, koje su se nalazile izvan Bosne i Hercegovine, protezale su se i prema političkoj periferiji.⁹³ Dušan Branković iz Krupe na Vrbasu izvještavao je Jovana Jovanovića, vođu Zemljoradničke stranke, da je postupio po njegovom nalogu - da Srbi u Vrbaskoj banovini dignu svoj glas: da se ne cijepa ta banovina, i da hoće Beogradu - a ne Zagrebu! Također, da "*Bosna ima da pripadne Beogradu*".⁹⁴ Istaknuti članovi SKK su kao veoma značajnu činjenicu u određivanju položaja BiH u započetom državnom preuređenju Jugoslavije vidjeli u brojčanoj premoći pravoslavaca nad katolicima i muslimanima, konstatirajući kako je BiH "*raskomadana po želji Hrvata koji sada upućuju Muslimane protiv Srba da traže autonomiju BiH, kao da je moguće izigrati jasnu volju onih čijom je krvlju ova država stvorena*".⁹⁵ Protiveći se ideji o autonomiji BiH "*Srpski glas*" je isticao kako je u historiji jugoslavenske države teško pronaći "*neku granicu koja je nepromenjeno trajala znatno više od ciglo jednog veka*". A "*ako se već ističe istorijski momenat, ne vidi se zašto bi se poštovale baš one granice koje je povukla Austro-Ugarska 1878. okupacijom Bosne i Hercegovine i zašto bi se samo one imale na neki način ovekovečiti*".⁹⁶

Slobodan Jovanović je pisao kako je uspostavljanje Banovine Hrvatske tek polazna tačka za još potpunije razvijanje hrvatske samostalnosti, kao i da je Sporazum početak kraja jugoslavenske države.⁹⁷ Za neke vodeće ličnosti u SKK ovaj sporazum bio je "*srpski Minhen*". Sporazum je ocjenjivan kao "*zlo*", "*ružno delo*" i kao "*nesporazum*".⁹⁸ Privremenost rješenja teritorijalnog obima Banovine Hrvatske nije proizilazila iz svih teškoća koje je nosio problem BiH, promatran i tretiran iz rakursa dijametralnih i neusklađenih pozicija srpskih i hrvatskih

⁹¹ F. Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb 1968, 339-342.

⁹² D. Begić, *Sporazum Cvetković-Maček u "Pregledu istorije SKJ"*, Prilozi, br. 1, Sarajevo 1965, 370-376; upor. Okrugli sto "*Problemi državnopravnog položaja i uredjenja Bosne i Hercegovine 1878-1945*", Sarajevo 17. novembar 1993, ANU BiH, XXXV, Odjeljenje društvenih nauka, Sarajevo 1994.

⁹³ Diskusija B. Petranovića, u Zbornik: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1973, 635.

⁹⁴ M. Stanišić, *Prilog istoriji ideje o razgraničenju i preuređenju Kraljevine Jugoslavije uoči Drugog svetskog rata*, Istorija 20. veka, br. 1-2, Beograd 1991, 90.

⁹⁵ M. Radojević, *Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uredjenju Kraljevine (SHS) Jugoslavije 1918-1941. godine*, 36.

⁹⁶ "*Srpski glas*", br. 2, Beograd 23. novembar 1939; M. Radojević, *Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uredjenju Kraljevine (SHS) Jugoslavije 1918-1941. godine*, 36.

⁹⁷ "*Srpski glas*", br. 24, Beograd 23. april 1940.

⁹⁸ B. Petranović - M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, 569.

pregovaračkih strana, nego je uvjetovana predstojećim predradnjama oko preuređenja države. Pitanja je izazivao ne samo državopravni status Banovine Hrvatske, nego i državno uređenje Jugoslavije nakon ovog sporazuma. Duh kompromisa koji je njime provejao "otvorio je apetite" sudionicima političkih igara koje su se dalje nastavljale, izazivajući još ostrašćenije nacionalne sukobe i nesporazume.⁹⁹

Došlo je do masovnih protesta Srba. Formirana je i Komisija spasa Srba sjeverne Dalmacije (Knin, Kosovo, Islam Grčki, Benkovac) za izdvajanje iz Hrvatske i vraćanje u sastav Vrbaske banovine.¹⁰⁰ SKK se zalagao da se nakon Sporazuma geopolitički obilježi "srpska etnička cjelina". Nezadovoljni srpski nacionalni front je ubrzo odgovorio projektom koji je podrazumijevao konstituiranje zasebne jedinice od Vardarske (Skoplje), Drinske (Sarajevo), Dunavske (Novi Sad), Zetske (Podgorica) i Vrbaske banovine (Banjaluka) pod imenom "Srpske zemlje" sa sjedištem u "carskom" Skoplju, unutar monarhističke federacije, koju bi još sačinjavale Hrvatska i Slovenija.¹⁰¹

Nastojeci da pod parolom "Srbi na okup" postane stožer oko kojeg će se okupiti svi Srbi, SKK je postavljao bezuvjetne zahtjeve da se BiH pripoji srpskoj teritorijalnoj jedinici. U njegovom djelovanju naročito mjesto je imala Vrbaska banovina. Oblasni odbor u Banjaluci, kao i pododbori u Bihaću i Velikom Orašju razvili su intezivnu djelatnost na propagiranju ideja SKK.¹⁰² Oblasni odbor ovog kluba sa sjedištem u Banjaluci, sa advokatom dr. Stevanom Moljevićem, na čelu, držao se dosljedno postavljenih ciljeva, kao i uloge Vrbaske banovine u njihovom ostvarivanju. Vrbaska banovina je imala posebno značenja u planovima režima i SKK. Ova banovina se sastojala od zapadne Bosne, banijskog sreza Dvor i dvije manje ličke opštine iz sreza Korenica, u predjelu planine Plješevica - Ličkog Petrovog Sela i Zavalja.¹⁰³ U granicama Vrbaske banovine, u 24 sreza, po podacima iz popisa 1931. živjelo je 1.037.382 stanovnika. Najviše je bilo pravoslavnih - 600.529 (57,9%), potom muslimana - 250.265 (24,1%), rimokatolika - 172.787 (16,6%) i pripadnika ostalih

⁹⁹ T. Išek, *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929-1941*, Sarajevo 1991, 275-278.

¹⁰⁰ S. Turlakov, *Vodič za Srbe početnike (1804-1941)*, 195.

¹⁰¹ "Politika", Beograd 20. januar 1940; *Srpske zemlje, nekada, sada i u budućnosti*, Beograd 1940, 42; M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943*, 49-50; "Danas", Beograd 22. januar 1998.

¹⁰² Opšir. S. Bandžović, *Bosanska krajina, Srpski kulturni klub i ideologija četničkog pokreta*, "Behar", god. IX, br. 48-49, Zagreb V-VIII 2000, 11-15.

¹⁰³ Đ. Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd 1955, 52. Vrbaska banovina se sastojala od: banjalučkog (grad i srez), bihačkog, bosanskodubičkog, bosanskogradiškog, bosanskokrumpskog, bosanskonovskog, bosanskopetrovačkog, cazinskog, derventskog, glamočkog, gračaničkog, jajačkog, ključkog, kotorvaroškog, mrkonjićgradskog, prijedorskog, prnjavorškog, sanskog i tešanjskog sreza kao i ispostava: Bosanska Kostajnica, Bosansko Grahovo, Drvar, Kulen Vakuf, Bosanski Brod, Odžak, Gradačac, Maglaj, Doboj, Velika Kladuša.

vjeroispovijesti - 13.801 (1,4%).¹⁰⁴ U Vrbaskoj banovini je 1931. znalo čitati i pisati samo 27,09 odsto (još 0,31 odsto ih je znalo čitati), što znači da je preko sedam desetina stanovništva bilo nepismeno (72,60 odsto), do je u Jugoslaviji bilo tada 44,61 odsto nepismenih.¹⁰⁵

U prvoj audijenciji 12. oktobra 1929. kralj Aleksandar je rekao T. Milosavljeviću, novoimenovanom banu Vrbaske banovine: "Pre svega zapamtite, Tiso, da ste vi moj lični izbor za bana i to bana za Vrbasku banovinu gde Vam predstoji veliki nacionalni rad. Tamo su Srbi u većini i to najbolji Srbi u pogledu ljubavi prema otadžbini i patriotizmu uopšte, ali među tamošnjim muslimanima i Hrvatima ima još uvek pojedinaca i manjih grupa, koje se ne mogu pomiriti sa novim faktičkim stanjem. I zato, i na tom polju imate posla. Pokušavajte održati dobre odnose sa tim nezadovoljnim elementima i pridobijajte ih polako sa ideju državnog jedinstva, a tamo gde treba sprečavati štetnu akciju budite odlučni ne popuštajte i lomite je u korenu, ne upuštajući se u frontalnu borbu".¹⁰⁶ Posebni politički ciljevi omogućili su privilegiran tretman Vrbaskoj banovini što se očitovalo i u velikim dotacijama u njenim prvim godinama koje su omogućile banskoj upravi da započne široku ekonomsku, političku i kulturnu djelatnost, koja je bila, ipak, kratkog daha. Već 1931. budžet ove banovine smanjen je za jednu trećinu, a teško je išlo i sa naplatom državnih dotacija.¹⁰⁷

Odvajajući se od Svetozara Pribičevića 1928. zbog njegovog sporazuma sa Stjepanom Radićem, dr Stevan Moljević je preko "Otađbine" i udruženja "Krajina" radio na objedinjavanju Srba iz Vrbaske, Primorske i Savske banovine.¹⁰⁸ Dio Srba okupljenih oko društva "Krajina" zalagao se za Krajinu kao teritorijalno-političku jedinicu koja bi obuhvatala 25 srezova bivšeg bihačkog i banjalučkog okruga sa centrom u Bihaću. Prostor s obe strane rijeke Une uključivao je srezove iz Savske, Vrbaske i Primorske banovine: Kostajnicu, Glinu, Vojnić, Vrginmost, Udbinu, Gračac, Dubicu, Dvor, Cazin, Bihać, Bosanski Pet-

¹⁰⁴ M. Radivojević, *Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uređenju Kraljevine (SHS) Jugoslavije 1918-1941. godine*, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd 1994, 13-16; Ista, *Sporazum Cvetković-Maček i Bosna i Hercegovina*, u Zbornik: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 123.

¹⁰⁵ M. Konjević, *Privredne i društvene prilike u Bosanskoj krajini u vrijeme Četvrte i Pete konferencije KPJ za Bosnu i Hercegovinu*, u Zbornik: *Četvrta i Peta konferencija KPJ za Bosnu i Hercegovinu u istorijskom razvitku revolucionarnog pokreta 1938-1941*, Sarajevo 1980, 257.

¹⁰⁶ A. T. Milosavljević, *Službeni razgovori i doživljaji sa kraljem Aleksandrom Karađorđevićem*, knj. II, *Upravljanje Vrbaskom banovinom od 9. oktobra 1928. do 18. aprila 1934*, Memoari, Arhiv Bosanske krajine u Banjaluci, fond memoarske građe; S. Bandžović, *Čija je Banjaluka*, "Naši dani", br. 5, nova serija, god. XXXVIII, br. 1014, Sarajevo 26. april 1991.

¹⁰⁷ Opšir. P. Vojnović, *Vrbaska banovina u političkom sistemu Kraljevine Jugoslavije*, rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet, Sarajevo 1975.

¹⁰⁸ B. Petranović, *Odnos lokalne, regionalne i opšte istorije (s osvrtom na istoriju Bosanske krajine i Banja Luke 1918-1945)*, u Zbornik: *Banja Luka u novijoj istoriji (1878-1945)*, Sarajevo 1978, 200.

rovac, Knin, Benkovac i druge. Prema popisu iz 1931. u tih 25 srezova je živjelo 940.296 stanovnika, od čega 586.379 Srba, 250.618 Hrvata i 102.410 Bošnjaka.¹⁰⁹

Program Moljevićevog odbora predviđao je ne samo okupljanje Srba Bosanske krajine već i onih koji su živjeli u Lici, Baniji, Kordunu i sjevernoj Dalmaciji.¹¹⁰ Srbi u ovim krajevima su, po mišljenju dr. S. Moljevića, koji je nastojao da od Bosanske krajine stvori centar, bili "živi zid" kojim se onemogućavao stvaranje Velike Hrvatske izvan okvira jugoslavenske države i oteopljenje Srba u Bosni i Hercegovini od "ostalih Srba".¹¹¹ Bosanska krajina je isticana kao "nosilac države i nacionalne misli", prostor koji je potpuno zanemaren za račun razvitka i pohlepe Ljubljane, Zagreba i Sarajeva i činilac koji će spriječiti da se, uslijed spoljne opasnosti diktira Srbima. Zahtijevalo se od državnih vlasti da većim finansijskim sredstvima pomognu nacionalnu i kulturnu akciju među srpskim stanovništvom i time paraliziraju uticaj Zagreba i Sarajeva. U upotrebi je često bila metafora o tzv. "srpskom zidu" koji je činilo 1,2 miliona Srba, na prostoru od Bosanske krajine do sjeverne Dalmacije.¹¹² Banjaluka je postala veoma značajan faktor u velikosrpskim planovima. Ovaj grad je po popisu 1895. imao 7.524 muslimana, 2.775 pravoslavaca i 2.882 rimokatolika. Po popisu iz 1910. u ovom gradu bilo je 6.588 muslimana, 3.693 pravoslavaca i 3.930 rimokatolika. Po prvom poratnom popisu iz 1921. u gradu je bilo 7.201 musliman, 5.324 pravoslavca i 4.718 rimokatolika, dok je deset godina kasnije, po popisu iz 1931. bilo 8.039 muslimana, 6.796 pravoslavaca i 6.486 rimokatolika. Kao centar Vrbasko banovine, trebala je imati izuzetno značajnu ulogu u realiziranju ideja Srpskog kulturnog kluba.¹¹³

Dr. Stevan Moljević, kao i Oblasni odbor SKK pridavali su Vrbaskoj banovini i Banjaluci naročiti značaj. Moljević je smatrao da su Srbi jedini pravi nosioci državotvorne i jugoslavenske misli, dok su svi drugi narodi u Kraljevini imali svoje zasebne političke računice. On je, zajedno sa Oblasnim odborom, smatrao da Srbi imaju historijsko pravo na Vrbasku banovinu i da su Bošnjaci zapravo Srbi islamske vjeroispovijesti. U skladu sa političkim stavovima SKK, S. Moljević je isticao da je u Vrbaskoj banovini zbog suzbijanja "antidržavnih tendencija" izraženih kroz "bošnjakluk" i "frankovluk" neophodno "održati i ojačati ovaj živi zid, potrebno je okupiti sve Srbe što već jedan vek stoje pod oružjem i čuvaju mrtvu stražu, potrebno je održati, pridici i izgraditi Vrbasku banovinu, a Banja Luku osposobiti da bude snažan kulturni centar, koji će paralisati uticaj i Zagreba i Sarajeva, ukoliko bi taj uticaj bio protivan opštoj

¹⁰⁹ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992, 35.

¹¹⁰ S. Moljević, *Uloga i značaj Vrbasko banovine*, Banjaluka 1939, 17-18.

¹¹¹ S. Moljević, *Uloga i značaj Vrbasko banovine*, 16.

¹¹² Lj. Dimić, *SKK između kulture i politike*, 864.

¹¹³ S. Bandžović, *Vrbaska banovina - predstraža Beograda*, "Slobodna Bosna", br. 22 (1), Sarajevo 26. mart 1992.

nacionalnoj ideji, a biti predstraža Beograda - kao nosioca državne i nacionalne misli. Kad to bude, i ti velikohrvati će, računajući se stvarnosti, uvidjeti da je samo u jakoj jugoslovenskoj državi i njihova budućnost". Otvoreno je naglašavano da srpsko stanovništvo u Bosanskoj krajini može da se afirmira i dalje razvija isključivo u okviru Vrbaske banovine jer "već danas u Banjoj Luci Srbi imaju relativnu većinu. Vremenom će imati i apsolutnu".¹¹⁴ U nekim lecima studentske omladine Banjaluke iz 1940. Stevan Moljević će biti pomenut kao jedan od "izmečara velikosrpske hegemonije i reakcije".¹¹⁵

Oblasni komitet SKK suprostavljao se veoma oštro svakoj pomisli na podjelu Vrbaske banovine, ili nagoviještavanju ideje o autonomiji Bosne i Hercegovine i njenom vraćanju u historijske granice. "Otadžbina" je pisala da Muslimani hoće "cjelovitu BiH, kao što je bila za sultana", da "Hrvati hoće s Talijanima, Švabama, Madarima, samo neće sa Srbima". Ideje o autonomiji BiH tretirane su kao "mnogo opasnije" od podjele Vrbaske banovine. Ideju o autonomiji BiH Moljević je procjenjivao kao "potpuno" i "otvoreno" protivno srpskoj nacionalnoj i državotvornoj misli, jer joj je, po njemu, cilj bio u ponovnom uspostavljanju granice na Drini i odvajanju Srba iz Bosne od Srba iz Srbije: "A Srbija je i ušla u rat da tu granicu briše i da nas oslobodi i ujedini".¹¹⁶ Takvim bi činom, po tim stavovima, Bošnjaci i Hrvati stekli većinu pa bi Srbi "opet morali da se nose sa bošnjaklukom na jednoj i frankovlukom na drugoj strani, ili što je najviše u izgledu sa udruženim bošnjaklukom i frankovlukom". Zato je naglašavano da je i ranije, u doba austrougarske uprave, oblast Vrbaske banovine bila namjerno zapostavljena zbog većinskog srpskog stanovništva, dok je Sarajevo planski izgrađivano, pa je od njega "svim silama veštački stvoren jedan centar koji će biti pouzdan nosilac bošnjakluka". Sarajevo je optuživano da je "autonomističko", kao nosilac "bošnjakluka", i da je zbog njegove "pohlepe" ova oblast ostala zaostala.¹¹⁷ Srbi u Vrbaskoj banovini su tražili u svojim rezolucijama da upravljaju sami sobom naslonjeni neposredno na Beograd, bez ikakvog posredovanja Zagreba i Sarajeva. Oblasni odbor "Narodne odbrane" predlagao je da Vrbaska banovina bude samoupravna jedinica u budućoj "Srpskoj banovini".

Nakon sporazuma Cvetković-Maček, koji je od Vrbaske banovine odvojio tri sreza, Oblasni odbor SKK u Banjaluci pokrenuo je pitanje priključenja Vrbaske banovine zamišljenoj Banovini Srbiji. Tako je na jednoj skupštini ovog odbora u novembru 1939. istaknuto u usvojenoj rezoluciji: "Kao što su Srbi u Krajini dali svoje živote za sjedinjenje sa Srbijom, tako će ih dati protiv svakog ko ih pokuša od Srbije odvojiti ma kakvom god međom ili

¹¹⁴ N. Šehić, *Srpski građanski politički krugovi*, 180.

¹¹⁵ *Grada o djelatnosti KPJ u Bosni i Hercegovini 1921-1941*, Sarajevo 1971, 475.

¹¹⁶ M. Radivojević, *Sporazum Cvetković-Maček i Bosna i Hercegovina*, 128, nap. 22.

¹¹⁷ P. Vojnović, *Vrbaska banovina u koncepciji Sporazuma Cvetković-Maček*, Jugoslovenski istorijski časopis, god. XIX, br. 1-2, Beograd 1980, 92-93.

granicom". Srbi u Vrbaskoj banovini su tražili u svojim rezolucijama da "upravljaju sami sobom, naslonjeni neposredno na Beograd, i bez ikakvog posredovanja Zagreba i Sarajeva".¹¹⁸ Po mišljenju Branka Miljuša: "Vrbaska banovina... je bila već geografski uklopljena u Banovinu Hrvatsku. Sve je bilo sračunato na to da kod definitivnog preuređenja države Hrvatska sebi obezbedi i Vrbasku banovinu. samo bi trebalo srez Doboj uključiti u Hrvatsku i Vrbaska banovina bila bi odsečena od ostalog dela Bosne".¹¹⁹

Brojne srpske političke organizacije i društva, podsticane iz Beograda, isključivale su mogućnost autonomije i podjele BiH, otvoreno zagovarajući, u stilu "najizrazitijeg šovinizma", pod parolom "Srpstvo je u opasnosti" i "Srbi na okup", njeno potpuno uključivanje u "Srpske zemlje". Srbi iz sjeverne Bosne objavljuju "Rezoluciju Srba derventskog sreza" i brošuru "Riječ Srba Brčana", tražeći izdvajanje ovih srezova iz Banovine Hrvatske i pripajanje Srbiji. Jedna delegacija Srba iz Dervente, Gradačca, Bosanskog Šamca i Brčkog odlazi u Beograd sa zahtjevima da se ovi gradovi izdvoje iz Banovine Hrvatske, tražeći i garancije za ličnu sigurnost.¹²⁰ U političkom životu Banovine Hrvatske tada sve veću ulogu dobija Hrvatska seljačka i građanska zaštita.¹²¹ Početkom 1940. u nekoliko većih mjesta na teritoriji Bosne, koja su ušla u sastav Banovine Hrvatske (Derventi, Bosanskom Brodu) održavali su se skupovi s ciljem osnivanja poluvojničkih organizacija u režiji Hrvatske seljačke stranke.¹²²

U oktobru 1939. Miki Blagojeviću, srpskom političaru, koji je zastupao tezu da BiH kao cjelina treba da odlučuje o svojoj sudbini, novinar Dobrosav Jevđević odgovarao je da bi autonomna BiH docnije postala žarište sukoba, i da su Muslimani ili Hrvati ili Srbi, te da shodno tome i nisu pripadnici drugih naroda.¹²³ Tokom novembra i decembra 1939. intezivirana je aktivnost mnogobrojnih srpskih društava i udruženja koja je rezultirala osnivanjem srpskih narodnih vijeća, koja su zvanično imala nadstranački karakter, kao i formiranjem Saveta srpskih nacionalnih i ostalih društava u Sarajevu. Zadatak ovog savjeta bio je da radi na očuvanju srpske nacionalne misli i srpskog karaktera BiH. Najveća manifestacija u organizaciji ovog pokreta bilo je održavanje Sabora svih srpskih i ostalih nacionalnih društava i ustanova u Doboju 31. decembra 1939. u

¹¹⁸ V. Kazimirović, *Srbija i Jugoslavija 1914-1945*, II, 611.

¹¹⁹ Upor. M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943*, 59; M. Radivojević, *Sporazum Cvetković-Maček i Bosna i Hercegovina*, 127.

¹²⁰ N. Babić, *Bosna i Hercegovina u koncepcijama građanskih političkih snaga i Komunistička partija Jugoslavije do 1941. godine*, Prilozi, br. 3, Sarajevo 1967, 374; Isti, *Na putevima revolucije*, II, Sarajevo 1980, 110.

¹²¹ Opšir. Lj. Boban, *O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj*, Istorija XX veka, II, Beograd 1961, 244-245.

¹²² T. Išek, "Hrvatska seljačka zaštita", "Hrvatska građanska garda" - poluvojne organizacije Hrvatske seljačke stranke, Prilozi, XXII, br. 23, Sarajevo 1987, 134.

¹²³ D. Begić, *Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković-Maček*, Prilozi, br. 2, Sarajevo 1966, 181.

prisustvu preko 500 delegata iz krajeva širom BIH i 3.000 Srba iz Doboja i okoline. Na ovom skupu u Doboju donešena je rezolucija u kojoj je istaknuto da učesnici Sabora odlučno ustaju protiv svih akcija i pokušaja koji vode cijepanju i slabljenju jugoslavenske države, a naročito za podvajanjem Srba u toj državi, protestirajući dalje što je do sporazuma Cvetković-Maček došlo bez učešća srpskog dijela i na njegovu štetu, te ga ne priznaju kao svršen čin; zato je poručeno da će se boriti protiv svega što bi dovelo do odvajanja srpskih krajeva u ma kom obliku od Srbije i Crne Gore, pozivajući na kraju na objedinjavanje sve Srbe i ostale jugoslavenske nacionalnosti na zbijanje redova bez obzira na stranački i lični interes. Ova rezolucija je ubrzo bila štampana kao letak i dijeljena širom Bosne i Hercegovine.¹²⁴ U nacionalnim uvredama i optužbama išlo se sve dalje. Dragoslav Stranjaković je u svojim predavanjima isticao kako je kod Srba razvijen kult države, da je ona predstavljala njihovu najbolju tradiciju, dok se kod Hrvata razvio samo osjećaj za njihovo posebno, hrvatsko, a ne za opšte državno, zajedničko i jugoslavensko.¹²⁵ On je "Načertanije" Ilije Garašanina proglasio pravim spomenikom jugoslavenstva, a njegovog tvorca jednim od najvećih i najgenijalnijih srpskih političara XIX vijeka.

Uredništvo "Srpskog glasa" je jasno poručivalo: "Naše je gledište jasno - mi hoćemo sporazum, ali po određenim principima, ali za celo područje na kome žive Srbi i Hrvati. Mi ne mislimo da ostavimo srezove sa čisto srpskom većinom u granicama Hrvatske, Dalmacije, BiH, Banovini Hrvatskoj. Srbima u tim krajevima treba dati pravo da se izjasne da li će se priključiti srpskoj jedinici".¹²⁶ Primarni srpski stav bio je, kako se izrazio radikal Kostá Majkić koji je u Banjaluci izdavao list "Srpsko jedinstvo" da je Srbija "oružjem, mučenštvom i krvlju stekla pravo na Bosnu".¹²⁷ Bosanski radikali su sudbinu BiH isključivo vezivali za Srbiju, težeći da stvore "jedinstveni srpski front" koji bi se suprostavio zahtjevima hrvatske i bošnjačke političke strane.¹²⁸ Unutar Banovine Hrvatske Srbi su se također opirali. Mada su banovinske vlasti oštro reagirale zabranjujući zborove i pooštavajući mjere protiv istupanja i manifestacija četničkih udruženja, njih rad je nastavljen i dalje.¹²⁹ Pojedini srpski listovi isticali su 1940. kako za Srbe u Banovini Hrvatskoj postoji samo jedna politika

¹²⁴ S. Bandžović, *Vrbaska banovina "predstraža Beograda", "Oslobodenje"*, Sarajevo 28. april 1991; E. Redžić, *Uz 60-godišnjicu sporazuma Cvetković-Maček*, 170.

¹²⁵ N. Šehić, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, 112.

¹²⁶ R. Festić, *Bosna i Hercegovina u koncepcijama građanskih političkih stranaka između dva rata*, 281; M. Radivojević, *Sporazum Cvetković-Maček i Bosna i Hercegovina*, 130.

¹²⁷ M. Radivojević, *Sporazum Cvetković-Maček i Bosna i Hercegovina*, 131.

¹²⁸ R. Hurem, *Ideja i praksa borbe za "veliku Srbiju" u 19. i 20. stoljeću*, u Zbornik: *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Sarajevo 1997, 181.

¹²⁹ Upor. Đ. Stanislavljević, *Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941-1942. godine*, *Istorija XX veka*, IV, Beograd 1962, 6; N. Šehić, *Neka bitna obilježja četništva*, *Pregled*, LX, br. 6, Sarajevo 1970.

narodnog jedinstva oličena u Beogradu i "*samo jedno geslo a to je: jedinstvena država i kralj*".¹³⁰

Razna opoziciona strujanja protiv režima i politike kneza Pavla, i u vojsci i u srpskim građanskim političkim krugovima, počeli su se objedinjavati sredinom 1940. godine. Vojni krugovi oko generala Dušana Simovića tada se spajaju sa akcijama i tajnom organizacijom koju je vodio SKK.¹³¹ U to vrijeme je počela i jasnija kristalizacija ideje puča. Nakon italijanskom napada na Grčku 1940. godine članovi SKK traže njemačko prećutno odobrenje jednog plana da Jugoslavija zauzme Solun kada kralj Petar postane punoljetan.¹³² Početkom januara 1941. u SKK se veoma živo diskutiralo o ukidanju namjesništva i promjeni vlade Dragiše Cvetkovića.¹³³ U martovskom prevratu 1941. u Jugoslaviji pojedine ličnosti iz SKK, na čelu sa Slobodanom Jovanovićem, jednim od "*uticajnih organizatora prevrata*", imale su, prema nekim izvorima, veoma zapaženu ulogu.¹³⁴ Slobodan Jovanović je u pučističkoj vladi generala Dušana Simovića, pored dr. Vlatka Mačeka kao protuteža, postao drugi potpredsjednik.¹³⁵

Početak Drugog svjetskog rata, duboka unutarnja trvenja u Jugoslaviji i neslavni aprilski rat su zaustavili "*mirnodopske*" poslove oko dalje političke dorade projekcija o konačnoj reorganizaciji i sudbini zemlje. Tokom rata, sa pojavom četničkog pokreta Draže Mihailovića, revitalizirani su predratni ekstremni projekti koje je trebalo sprovesti agresivnim sredstvima.¹³⁶ Dragiša Vasić među prvima dolazi na Ravnu Goru, gdje postaje zamjenik Draže Mihailovića. Pod njegovim uticajem Draža Mihailović nastoji da četnički pokret

¹³⁰ M. Konjević, *Općinski izbori u Banovini Hrvatskoj 19. maja 1940. godine*, Prilozi, br. 9/1, Sarajevo 1973, 275-276.

¹³¹ J. Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, 31.

¹³² V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, I, 291. Kada je došao ovaj prijedlog do Ive Andrića, jugoslavenskog ambasadora u Njemačkoj, on je praskao od ljutine, uzvikujući kako je ovaj prijedlog akt izdaje prema Grčkoj, saveznicima Jugoslavije.

¹³³ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, I, 464.

¹³⁴ Pored S. Jovanovića, u stvaranje tajne organizacije, sa jasnim prevratničkim ciljevima, bili su uključeni i D. Stranjaković, D. Danić, S. Drašković, D. Vasić, M. Žujović i Ž. Balugdžić - opšir. M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943*, 94, nap. 18; upor. D. Tošić, *Udar šupljeg u prazno, "Borba"* Beograd 30-31. mart 1991; M. Zečević, *Slobodan Jovanović i 27. mart 1941*, 51-53.

¹³⁵ B. Krizman, *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943*, Zagreb 1981, 5.

¹³⁶ Za S. Jovanovića Draža Mihailović je bio borac koji "*nikada nije prestao da se bori protiv Nemaca*", da on "*predstavlja srpski narod*" i da bi likvidacija pokreta D. Mihailovića značila rasturanje jedne organizacije na kojoj "*počiva Srpstvo*" - nav. prema: F. Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd 1970, 480, nap. 212. J. Marjanović ocjenjuje da je S. Jovanović bio jedan od najvatrenijih pomagača i branilaca D. Mihailovića - nav. prema: J. Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, 19. Opšir. vidi: K. Pavlović, *Razgovori sa Slobodanom Jovanovićem 1941-1945*, Vindzor 1969.

formira kao vanpartijski.¹³⁷ Na Ravnu Goru dolazi i advokat dr. Mladen Žujović i univerzitetski profesor Pero Slijepčević. U ljeto 1941. formiran je Centralni nacionalni komitet u koji ulazi Dragiša Vasić, dr. Mladen Žujović, dr. Stevan Moljević, dr. Dragoslav Stranjaković, Nikola Stojanović, dr. Vojislav Vujanac, dr. Pero Slijepčević i Vlasta Petković.¹³⁸

Ravnogorski četnički pokret Draže Mihailovića kao praktičan izraz velikosrpskih programskih ambicija od početka snažno je naglašavao svoju "istorijsku misiju" oslobođenja, čuvanja "biološke supstancije Srba", kao i širenja ideje etnički homogene "Velike Srbije" koju bi trebalo stvoriti, na osnovu platforme SKK, u okvirima poratne Jugoslavije. Glavni politički ciljevi ovog pokreta bili su formulirani u nekoliko osnovnih programskih dokumenata. Polazna tačka u njima bila je ideja vodilja o "Velikoj i homogenoj Srbiji" koja se temeljila na shvatanju da Srbi trebaju biti vodeća nacija na Balkanu. U tom smislu, radi stvaranja takve države, okupljanja svih Srba u jednu državu zbog "spasavanja srpstva" rat je zagovaran kao nužnost. Uprkos nazivu "Jugoslovenska" njihovih jedinica, i u stvaranju Jugoslovenske ravnogorske omladine, propagandnom forsiranju ovog predznaka, četnički pokret je bio samo "ljuska ispunjena velikosrpskim sadržajem i trebao je služiti samo tim interesima".¹³⁹ Četništvo je bilo "oružana snaga velikosrpstva". Ono je ideološki znalo samo za srbizam. Antihrvatstvo, antimuslimanstvo i antijugoslavenstvo su bili ideologija srpskog četništva - pisao je Živko Topalović, jedan od bliskih suradnika Draže Mihailovića.¹⁴⁰

Ovaj "čizmaški" pokret je gradio defanzivnu strategiju protiv okupatora politikom stalnog iščekivanja i čekanja "londonskog signala", ali agresivnu protiv cijelih naroda, prije svega Bošnjaka i Hrvata, kao i nacionalnih manjina, inkriminiranih za brzi slom u haotičnom aprilskom ratu 1941, pozivajući se pritom na Njegoševu poruku da se nemilosrdno "istrijebi guba iz torine". Agresivno i uporno propagirajući kosovski mit i svetosavlje kao dio ideologije, četništvo je naročito nalazilo put do srpskog seljaka.¹⁴¹ Četnici su imali pogotovo ofanzivan antimuslimanski kurs u sprovođenju svoje radikalne nacionalne politike, tumačeći to uzajamnom "infernalnom mržnjom" širokih srpskih i muslimanskih masa i besperspektivnošću zajedničkog življenja. Zato je trebalo poduzeti sve mjere za njihovo istrebljenje i iseljavanje u Tursku. Dajući tom problemu platformu borbe protiv "Turaka", što je trebalo predstavljati

¹³⁷ M. Bodrožić, *Gradanske stranke u Srbiji 1941-1945*, Tokovi revolucije, VIII, Beograd 1972, 148.

¹³⁸ J. Marjanović, *Prilozi istoriji sukoba narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihailovića u Srbiji 1941. godine*, Istorija XX veka, I, Beograd 1959, 178-179.

¹³⁹ J. Tomasevich, *Četnici u drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979, 178-179.

¹⁴⁰ Nav. prema: V. Kljaković, *Jugoslovenska emigrantska vlada prema pitanju Bosne i Hercegovine*, Prilozi, br. 4, Sarajevo 1968, 308, nap. 3; upor. N. Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, Tuzla 1998, 190.

¹⁴¹ M. Hanović, *Izbjegništvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Beograd 1994, 72.

kontinuirani nastavak borbe iz vremena Karadorda i Miloša Obrenovića, četnici su spretno oživljavali neugašene atavističke strasti.¹⁴² Draža Mihailović i njegove pristaše obukli su seljačku nošnju, pustili kose i brade, "njegujući na taj način izgled primitivnih srpskih hajduka".¹⁴³

Na putu ostvarivanja homogene srpske državne zajednice, četnički planovi su predviđali integralno čišćenje Sandžaka i BiH od Bošnjaka i Hrvata. Smatralo se da se moraju udariti "kočiči" oko srpskih zemalja i na taj način izbjeći 1918. godinu. Razgraničenje je moralo biti izvedeno za vrijeme rata.¹⁴⁴ U prvom opsežnom programskom dokumentu ovog pokreta, projektu jednog od vodećih četničkih ideologa, dr. Stevana Moljevića, od 30. juna 1941, koji je počivao na trijalističkom principu Jugoslavije, nakon stvaranja Velike Srbije, navodi se da bi u obnovljenoj Jugoslaviji trebalo stvoriti homogenu Srbiju koja bi obuhvatila cijelo etničko područje na kojem žive Srbi.¹⁴⁵ Stevan Moljević je, prema sopstvenoj izjavi, još 10. aprila 1941. napustio Banjaluku i otišao u "šumu", i već od maja mjeseca iste godine je radio na stvaranju četničke organizacije.¹⁴⁶ U zaključcima Beogradskog četničkog komiteta iz septembra 1941. istaknuto je sljedeće: "Ideal je jaka, homogena srpska državna zajednica politički i ekonomski sposobna za život", kao i da je za potrebe tog cilja neophodno omediti sve "de facto" srpske zemlje i učiniti da svuda u njima ostane samo srpski živalj, predlažući dalje "brzo i radikalno čišćenje gradova i njihovo popunjavanje svežim srpskim elementom", te konačno "izradu" plana za čišćenje ili pomjeranje seoskog stanovništva sa ciljem homogenosti srpske državne zajednice.

Dragiša Vasić i dr. Stevan Moljević, dvojica glavnih političkih savjetnika Draže Mihailovića, bili su masoni.¹⁴⁷ U pismu Dragiši Vasiću, Stevan Mol-

¹⁴² Upor. E. Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske historiografije*, Sarajevo 1989, 34-40; S. Bandžović, *Četničke ponude" Muslimanima, "Muslimanski glas"*, Sarajevo 23. avgust 1991; Isti, *O migracionim kretanjima u Bosni i Hercegovini 1941. godine*, u Zbornik: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, 252-256.

¹⁴³ J. V. A. Fine - R. J. Donia, *Bosna i Hercegovina. Tradicija koju su izdali*, Sarajevo 1995, 119.

¹⁴⁴ B. Petranović, *Jugoslovenska iskustva* 75-76.

¹⁴⁵ N. Milovanović, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića*, knj. 1, Beograd 1984, 332-336; E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998, 233-235.

¹⁴⁶ N. Milovanović, *Draža Mihailović*, Zagreb 1985, 71. Po dolasku u Štab četničke Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini (VK JVUO) početkom maja 1942. on je uključen u tzv. civilni (politički) dio VK JVUO, u kome su se već nalazili Dragiša Vasić i dr. Mladen Žujović. Nakon povratka VK JVUO iz Crne Gore u Srbiju početkom ljeta 1943. preuzima ulogu političkog rukovodioca četničkog pokreta i savjetnika Draže Mihailovića po političkim pitanjima (do tada je to bio Dragiša Vasić). Sa D. Mihailovićem Moljević krajem januara 1944. organizira četnički kongres u selu Ba. Autor je više političkih dokumenata četničkog pokreta ("*Poruka Hrvatima*", "*Poruka Muslimanima*", "*Pred nama je jedan put*" i dr.). U VK JVUO je ostao sve do razbijanja četničkih jedinica krajem aprila 1945. godine. Vlastima DFJ se predao 3. septembra 1945. godine. Osuđen je na 20 godina robije, a docnije je pomilovan. - nav. prema: "*Nedjelja*", br. 83, Sarajevo 22. septembar 1991.

¹⁴⁷ J. Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, 20.

jević u drugoj polovini decembra 1941. ističe da u cilju stvaranja "Velike Srbije" i definitivnog razgraničenja sa Hrvatima treba primjenjivati politiku "svršenog čina" i postaviti granične koce prije okončanja rata "pre nego li se iko pribere": "Zaposedanje bi se, mislimo, moglo izvesti samo ako bi se jakim odredima zaposela četiri glavna čvorišta i to: Osijek, Vinkovci, Slavonski Brod, Sunja, Karlovac, Knin i Šibenik, te Mostar, Metković, a onda iznutra pristupiti čišćenju zemlje od svih nesrpskih elemenata. Krivci bi imali da budu na mestu kažnjavani, ostalim bi valjalo otvoriti put - Hrvatima u Hrvatsku, a muslimanima u Tursku (ili Albaniju)".¹⁴⁸ Po ovakvim zamislima iz "Velike Srbije" bi trebalo protjerati 2,675.000 ljudi: milion Hrvata, 500.000 Njemaca, 440.000 Mađara, 330.000 Rumuna, 60.000 Slovaka, 250.000 Turaka (Muslimana), 5.000 Italijana.¹⁴⁹ Moljevićev projekat je bio u suštini obnavljanje predratnih ideja nastalih u krugovima oko SKK.¹⁵⁰

Ovakve stavove zastupao je i Draža Mihailović. U jesen 1941. kada su ostvareni kontakti između njega i S. Moljevića, dolazi do radikalizacije zacrstanih stavova u Moljevićevom projektu. Neke Moljevićeve postavke, po Mihailovićevom poimanu, dobijaju jasniji i ekstremniji smisao. Tako se pojavljuje izraz "čišćenje teritorija", odnosno "čišćenje državne teritorije", što je podrazumijevalo ne samo preseljavanje naroda razmjenom teritorija, već i fizičko uništenje.¹⁵¹ U prvom dokumentu programskog karaktera koji je Draža Mihailović potpisao, u instrukcijama majoru Đorđu Lašiću i kapetanu Pavlu Đurišiću 20. decembra 1941. isticao je da su ciljevi borbe za Veliku Jugoslaviju i u njoj Veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije - Crne Gore - Bosne i Hercegovine - Srema - Banata i Bačke, da državne teritorije treba očistiti od narodnih manjina i ne-nacionalnih elemenata kao i sprovođenjem genocidnog čišćenja Sandžaka i BiH od bošnjačkog i hrvatskog stanovništva. Izdavanjem ovih instrukcija oformljena je vojno-politička koncepcija četničkog pokreta Draže Mihailovića.¹⁵² Sam Draža Mihailović je o stavu prema Bošnjacima zapisao u svo-

¹⁴⁸ Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom XIV, knj. 1, dok. br. 1, 6 i 35; V. Dedijer - A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, XXV-XXVI; B. Petranović, *Jugoslovenska iskustva*, 75-77. Branko Čubrilo, ministar u izbjegličkoj vladi Dušana Simovića, 17. novembra 1941. piše o Bošnjacima: "dvadeset i tri godine živeli su u nas kao bubreg u loju", postavljajući dalje pitanje da li će "muslimani uopšte moći da saraduju kao braća u obnovljenoj, velikoj, slobodnoj državi... pa bili oni i mirni posmatrači, oni su krivci i sukripci mučenja srpskog naroda" - cit. prema: M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943*, 148-149, 181.

¹⁴⁹ M. Minić, *Oslobodilački ili građanski rat u Jugoslaviji 1941-1945*, Novi Sad 1993, 199.

¹⁵⁰ B. Petranović - M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam.*, I, 678.

¹⁵¹ B. Latas, B. Latas, *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorom i ustašama (1941-1945)*, Dokumenta, Beograd 1999, 7.

¹⁵² M. Dželebdžić, *Četnici - kontrarevolucija i nacionalna izdaja*, Beograd 1988, 19. Prve vezu sa izbjegličkom vladom D. Mihailović je 1941. ostvario preko turskog poslanstva u Beogradu. Kralj Petar II je Dražu Mihailovića 7. decembra 1941. unapredio u čin brigadnog generala. U novoj vladi u izbjeglištvu koju je 11. februara 1942. formirao Slobodan Jovanović, prihva-

joj bilježnici: "*Mus. st. je svojim držanjem dovelo da ih naš svet više ne želi i neće da ima u svojoj sredini. Potrebno je još sad da se pripremi iseljavanje u Tursku ili ma gde van naše teritorije. Na dan ustanka oni će biti pokrenuti sa svojih naselja a što niko neće moći da spreči. - U datom momentu svi muslimani ima da budu pokrenuti sa svojih ognjišta. Oni koji su bliže hrvatskim oblastima - tamo - glavno je da budu pokrenuti*".¹⁵³

Poput predratnih zakulisnih dogovora Cvetkovića i Mačeka o reorganiziranju Jugoslavije i vlada Milana Nedića u Srbiji je pravila projekte o preseljavanju stanovništva, gdje se također nisu u obzir uzimali Bošnjaci, u nastojanjima da se, radi "*intergacije srpstva*", prošire granice i stvori "*Velika Srbija*", odnosno "*Svesrbija*". Milan Nedić je sa članovima svoje vlade sačinio obiman memorandum i uputio ga početkom februara 1942. generalu Baderu, vojnoupravnom komandantu Srbije. U zaključku *Memoranduma* se navodi: "*Ukupno, dakle, imalo bi da se iseli sa srpske strane preko nove granične linije katolika: iz Hercegovine 137.140, iz Bosne 392.591, iz Dalmacije 111.365, iz Srema 130.072. Svega 771.168. A sa teritorije koja pripada Hrvatima imalo bi da se preseli preko nove granične linije pravoslavni: iz Bosne 145.265, iz Srema 6.567, iz Slavonije 145.797, iz Hrvatske 386.674, iz severne Dalmacije 83.960. Svega 750.263*".¹⁵⁴

"*Muslimansko pitanje*" je trebalo biti definitivno riješeno: oni moraju biti Srbi ili se iseliti iz zemlje.¹⁵⁵ Dragiša Vasić, koji je slovio kao politički i idejni rukovodilac četničkog pokreta, pisao je aprila ili maja 1942. na osnovu

tajuci ravnogorski pokret kao "*integralni deo svoje političke akcije, odnosno svog programa u celini*", Draža Mihailović je postavljen za ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva, što će biti sve do 1944. godine. Ova vlada je također predložila da se Mihailović unaprijedi u čin divizijskog generala što je učinjeno 19. januara 1942. godine, a 17. juna iste godine unapređen je u čin armijskog generala. Kraljevskim ukazom od 10. juna 1942. Dražin štab je preimenovan u Vrhovnu komandu Jugoslovenske vojske u otadžbini, a Mihailović je imenovan za načelnika Vrhovne komande, dok je kralj Petar II ostao i dalje vrhovni komandant te vojske. S. Jovanović je 30. decembra 1942. sugerirao D. Mihailoviću da "*na slučaj iskrcavanja saveznika na Balkan i opšteg ustanka*" mobilizira broj ljudstva prema količini imajućeg naoružanja, te da poduzme "*blagovremene mere da Srbi po svom običaju ne stanu pre vremena listom i sa motkom krenu na mitraljeze*" - nav. prema: B. Latas, *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorom i ustašama (1941-1945), Dokumenta*, 9.

¹⁵³ Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom XVI, dok. 6, nap. 7; S. Bandžović, *Ratna tragedija Muslimana 1941-1945*, Novi Pazar 1992. 13; M. Hamović, *nav. djelo*, 74. N. Cigar citira instrukcije koje je Mihailovićev štab uputio komandantu Druge sarajevske četničke brigade: "*Trebalo bi svakome razjasniti: poslije rata ili kada bude pogodno vrijeme, mi ćemo izvršiti naš zadatak tako da niko osim Srba neće ostati u srpskim zemljama. Objasni ovo (našem) narodu i osiguraj da to bude njihov prioritet*" - nav. prema: N. Cigar, *Genocid u Bosni. "Politika etničkog čišćenja"*, Sarajevo 1998, 27; upor. B. Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu 1939-1945*, 537-538.

¹⁵⁴ Opšir. M. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941-1944*, knj. II, Beograd 1979, 225-227; Isti, *Milan Nedić*, Zagreb 1985, 270.

¹⁵⁵ M. Minić, *Oslobodilački ili gradanski rat u Jugoslaviji*, 346. Opšir. M. Gutić, *Izdaja i zločin četničkog pokreta, "Politika"*, feljton, Beograd oktobar 1990.

ponudeno Moljevićevog projekta: "Pitanje homogene srpske državne zajednice koja ima da obuhvati celo etničko područje na kojima danas Srbi žive, jeste van diskusije. U tom se slažu svi Srbi".¹⁵⁶ U zaključcima konferencije četničke omladine Crne Gore, Boke Kotorske i Sandžaka o poratnom državnom i društvenom uređenju Jugoslavije, održanoj 2. decembra 1942. u Šahovićima, istaknuto je da će "na teritoriji buduće države živeti samo Srbi, Hrvati i Slovenci. Nacionalnih manjina ne može biti". Za razliku od Moljevićeve koncepcije trijalističko-monarhističke federacije, ovdje u Šahovićima je dominirala unitaristička koncepcija ravnogorskog pokreta. Masovni četnički zločini tokom 1941. i 1942. godine, a posebice početkom 1943. u Sandžaku i istočnoj Bosni samo su potvrdili da su rezultat instrukcija D. Mihailovića iz decembra 1941. u cilju "da bi se jednom za svagda Srpski živalj spasio narodnih izroda i izdajica".¹⁵⁷ Četnici su početkom 1943. polazeći u operaciju za uništenje "Republike Crvenih" - teritorije u zapadnoj Bosni i dijelovima Hrvatske, izvršili pokolj Bošnjaka u čajničkom, pljevaljskom i fočanskom srezu.¹⁵⁸

Svetosavski četnički kongres održan u selu Ba pod Suvoborom 25. januara 1944. godine, imao je zadatak da, u skladu sa postojećim vojnim i međunarodnim okolnostima, stvori konačno i definitivno program za uređenje poratne Jugoslavije. Ona je po kongresnim odlukama trebala biti trojna federacija koja nije isključivala ideju "Velike Srbije". Narodne manjine je trebalo likvidirati, a prihvaćen je i Moljevićev stav da Bošnjaci "sami udaraju temelje

¹⁵⁶ D. Vasić dalje navodi: "Pamtim vrlo dobro stanje u kojem se Evropa nalazila posle prošloga rata. Ratujuće države bile su toliko zauzete svojim brigama da ni jedna, tako reći, nije mogla voditi računa šta druge u svojim granicama rade i preduzimaju. U prvoj godini posle prošloga rata mogao se prosto istrebiti jedan dobar deo neželjenog stanovništva da niko radi toga i ne okrene glavu. Dakle, ako budemo pametni, oko pitanja čišćenja, odnosno preseljenja i izmene stanovništva, neće nam biti naročito teško". U jednoj drugoj prilici Vasić objašnjava zločine nad Bošnjacima: "Budite uvereni da nama to niko ne može zameriti, a što se tiče posledica, one za nas mogu biti samo pozitivne. Na srpskoj zemlji će posle rata živeti samo Srbi" - nav. prema: N. Milovanović, *Dražo Mihailović*, 77-78, 97; upor. Ž. Marković, *Još jednom o Dragiši Vasiću*, "Književne novine", br. 1015-1016, Beograd 1-15. juli 2000.

¹⁵⁷ Opšir. S. Bandžović, *Prilog proučavanju četničkog genocida nad Muslimanima u istočnoj Bosni*, Istorijski zbornik, br. 10, Institut za istoriju, Banjaluka 1989, 157-175. Veoma je indikativno pismo Miloša Jovanovića, komandanta Četničko-ozrenskog korpusa, upućeno sredinom februara 1943. Golubu Mitroviću, komandantu vojno-četničkog odreda: "Setite se velike borbe za oslobođenje pod vodstvom velikog vožda karadorda. Srbija je bila puna Turaka (muslimana). U Beogradu i ostalim srpskim varošima stršile su muslimanske munare, a pred džamijama su Turci vršili svoja smrdljiva pranja kao i što sada rade u srpskoj Bosni i Hercegovini. Na stotine hiljada muslimana bilo je tada preplavilo našu otadžbinu. A prodite danas kroz Srbiju. Nigde nećete naći čak ni njihova groba (mezara), niti jedan šiljak (nišan)", zaključujući da muslimanski živalj treba jednim dijelom likvidirati, raseliti ili prevesti na pravoslavlje. Opšir. B. Petranović - M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, I, 691-692; M. Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanje Muslimana*, Sarajevo 1991, 68-69; S. Bandžović, *Ratne tragedije Muslimana*, 152-153.

¹⁵⁸ B. Latas, *Četnici Draže Mihailovića u borbi za uništenje "Bihačke republike"*, u Zbornik: *AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini*, Beograd 1974, 374.

svom položaju svojom saradnjom sa Jugoslovenskom vojskom u otadžbini i borbom protiv zajedničkog neprijatelja", tretirani i dalje kao sastavni dio srpskog etničkog korpusa.

Mada se četnici nikada nisu odrekli svojih ideja o stvaranju Velike Srbije, progonima, asimiliranju i likvidiranju Bošnjaka, oni su težili da stvore i svoja uporišta među prosrpski orijentiranim Bošnjacima koji su naivno vjerovali da je budućnost tog naroda vezana za realiziranje četničkog jugoslavenskog programa. Jedan od takvih eksponiranih nosilaca bio je i dr. Ismet Popovac iz Mostara koji je djelujući u tom smjeru, između ostalog, predlagao D. Mihailoviću da osnuje muslimanske četničke odrede i odabere svog savjetnika za muslimansko pitanje. S druge strane, član Četničkog nacionalnog komiteta i potpredsjednik Kongresa u selu Ba, Mustafa Mulalić, predratni narodni poslanik iz Livna, nastojao je da svojim političkim angažiranjem i pisanjem uvjeri Bošnjake kako je za njih jedini spas "*dobrovoljni ulazak*" u "*srpsku federaciju*", da je njima jedino mjesto u ravnogorskom pokretu i muslimanskim odredima kao sastavnim dijelovima "Jugoslovenske vojske u otadžbini". Generalni četnički programski dokumenti zadržavajući svoj radikalizam nisu se, međutim, do kraja rata bitnije mijenjali.

Summary

THE SERBIAN CULTURAL CLUB CONCEPTS ON THE REORGANIZATION OF YUGOSLAVIA (1937-1941)

The severe party clashes, national disputes, the beginning of the agreement between the Serbian and Croatian sides on territory and administrative reorganization of the Kingdom of Yugoslavia, under the influence of the leading Serbian circles, they initiated to establish the Serbian Cultural Club (SCC) on 15 January 1937, to defend "*the endangered interests of the Serbian people*" and the new reorganization of Yugoslavia, the Serbian to have a more dominant role. The SCC used to be the carrier of the most extreme nationalistic aspirations. The policy of the militant Serbian nationalism will be accepted as the Draža Mihajlović chetnik movement programme in the World War II.

The SCC was intensive in the places of nationally mixed population, particularly in B-H and other regions, they established their committees and sub-committees. They intended under the slogan "*The Serbs to Assemble*", to create a centre, where all Serbs should meet. The SCC, after the Cvetković-Maček agreement, 1938, demanded under no conditions that B-H should be a part of the Sebian territory.

In the activity of the SCC the special part had the district of Vrbas, where the Area Committee was, the seat being in Banjaluka, the president was Dr Stevan Moljević. According the programme, not only the Serbs of the Bosanska krajina but those of Lika, Banija, Kordun and North Dalmatia should be incorporated. The Serbs in the mentioned regions, according to Moljević, were "*a human barrier*", which had to keep from making the creation of Great Croatia outside of the Yugoslav state and the cession of the Serbs in B-H from "*the rest of the Serbian people*".

According the SCC political views Moljević pointed out that in the Vrbas district, because of supression of "*anti state tendencies*" in the "*Bosniak idea*" and "*Franck's*" it is "necessary" "*to keep and strengthen the human barrier, it is necessary to build up the Vrbas region, while Banja Luka to become a developed cultural centre, to paralyze the influence of Zagreb and Sarajevo if it were in opposition to the general national idea, Banja Luka to be the forward position guard of Belgrade – the carrier of the state and national idea*". Sarajevo was accused of being "*autonomous*", as a carrier of "*the Bosniak idea*", because of "*greed*" the area was staying behind.

By the end of 1939 the intensive activity of many Serbian societies and unions took place, the result was the establishing of the Serbian national councils, having officially a non-party character, the establishing of the Concil of Serbian national and other societies in Sarajevo. In the course of the World War II the pre-war programme objectives were renewed, which should be implemented by the extreme means.